

Globe
EDIT

Гулнора Астанова

ШАҲРИЗОДА СЎЗЛАГАН ҲАҚИҚАТ

Гулнора Астанова

ШАҲРИЗОДА СЎЗЛАГАН ҲАҚИҚАТ

12
33.
491

Гулнора Астанова

ШАҲРИЗОДА СЎЗЛАГАН ҲАҚИҚАТ

GlobeEdit

Imprint

Any brand names and product names mentioned in this book are subject to trademark, brand or patent protection and are trademarks or registered trademarks of their respective holders. The use of brand names, product names, common names, trade names, product descriptions etc. even without a particular marking in this work is in no way to be construed to mean that such names may be regarded as unrestricted in respect of trademark and brand protection legislation and could thus be used by anyone.

Cover image: www.ingimage.com

Publisher:

GlobeEdit

is a trademark of

Dodo Books Indian Ocean Ltd., member of the OmniScriptum S.R.L
Publishing group

str. A.Russo 15, of. 61, Chisinau-2068, Republic of Moldova Europe

Printed at: see last page

ISBN: 978-620-0-62787-2

Copyright © Гулнора Астанова

Copyright © 2021 Dodo Books Indian Ocean Ltd., member of the
OmniScriptum S.R.L Publishing group

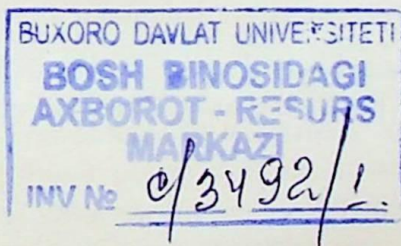
82
83/10
А 91

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
БУХОРО ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

АСТАНОВА ГУЛНОРА АМИНОВНА

ШАҲРИЗОДА СЎЗЛАГАН ҲАҚИҚАТ

(МОНОГРАФИЯ)

2021 й

0/3492/1

Шарқ мумтоз адабиётининг нодир дурдонаси ҳисобланган “Минг бир кеча” асари Шарқ бадиий тафаккурини ўзида мужассам этган муаззам обидадир. Мазкур монографик тадқиқот мана шу бетакрор обиданинг яратилиши ва ҳикоятларининг илмий, бадиий-эстетик тадқиқига қаратилган. Унда асарнинг дунё бўйлаб, жумладан Ўзбекистонда тарқалиш тарихи, ҳикоятлар бадиияти таҳлил ва тадқиқ этилади. Китоб адабий манбаишунос ва матнишунослар, таржимашунослар ва шарқшунослар ҳамда адабиётишунослар учун жаҳон адабиётидан намуна сифатида қўлланма бўла олади.

Масъул муҳаррир: – М.Муҳиддинов,

филология фанлари доктори, профессор

Тақризчилар: – Ш.Аҳмедова,

филология фанлари доктори, профессор

Н.Раҳимова,

“Жўйбори Калон” аёл-қизлар ўрта махсус ислом таълим

муассасаси ўқув- услубий бўлим бошлиғи

Ушбу монография Бухоро давлат университети илмий-техник кенгаши
(2021 йил ноябрь) йиғилишида нашрга тавсия этилган.

КИРИШ

Жаҳонда маданиятлараро муносабатлар такомиллашуви ва инсонлар маънавий дунёқарашини юксалтиришда бадий адабиётларнинг конструктив аҳамияти ҳар қачонгидан долзарб бўлиб бормоқда. Айниқса, Шарқ адабиётида ёрқин из қолдирган етук асарларнинг адабий-поэтик хусусиятлари, услуб категорияларини илғор усуллар асосида аниқлаш муҳим аҳамият касб этмоқда. Шу жиҳатдан, бугунги глобаллашув жараёнида ўрта аср Шарқ маданияти ва адабий меросининг жаҳон цивилизацияси тараққиётидаги ўрни, дунё халқлари маданияти ва адабиётига ўзаро таъсири инсоният маданиятини юксалтириш ҳамда интеллектуал салоҳиятини оширишда муҳим ўрин тутмоқда. Шу маънода, Шарқ адабиётининг мумтоз асарлари жаҳон бадий тафаккури ривожига билан поэтик, қиёсий-типологик аспектда янгича услуб ва ёндашувлар асосида уйғунлаштириш заруриятини юзага келтирмоқда.

Ўзбек ва умуман жаҳон халқлари адабиёти тарихи шохидки, оғзаки ва ёзма адабиёт дунё миқёсида таъсирга эга бўлган алоҳида асарлар туркуми билан эъзозлидир. Бундай асарлар пайдо бўлишидан тортиб то ҳозиргача миллий бўлиши билан бирга умумбашарий ҳодиса ҳам ҳисобланади. Бу фикр, сўзсиз, араб адабиёти намунаси “Минг бир кеча” асарига ҳам тааллуқлидир. Гап шундаки, ушбу бетакрор адабий ёдгорлик асрлар давомида жаҳон адабиёти анъаналарига қандай таъсир кўрсатган бўлса, худди шундай бу асар мазмун-моҳиятида ҳам дунё маданияти ўз муҳри-изини қолдирганлиги ҳақиқатдир. Жаҳон илм-фанида инсоният тамаддунига таъсир кўрсатган Шарқ мумтоз адабиётининг нодир дурдонаси ҳисобланган “Минг бир кеча” асари том маънода Шарқ бадий тафаккурини ўзида мужассам этган муаззам асардир. Мазкур монографик тадқиқот мана шу бетакрор обиданинг яратилиши ва ҳикоятларининг илмий, бадий - эстетик тадқиқига қаратилган.

I БОБ . “МИНГ БИР КЕЧА” АСАРИНИНГ ЖАҲОН АДАБИЁТИДА ТУТГАН ЎРНИ

Дунё цивилизацияси тараққиётига ўз ҳиссасини қўшган ҳар бир дурдона адабий асарнинг ўз тарихи ва залвори мавжуд. Миллат ва элатлар маданиятига таъсир этиб улгурган бундай обида асар тўлалигича тарихга айлангандек бўлиб кўринса-да, у ёки бу тарзда бугунги кун бадий ижодида ҳам ўз жилосини намоён этиб туради. Унинг нодирлиги ҳам ана шунда кўринади.

Дунё илм-фанида “Араб эртаклари” ёки арабий “الف ليلة و ليلة” (“Алф лайла ва лайла”), форсийда “هزار و یک شب”, тожикчада “Қиссаҳои «Ҳазору як шаб»”, қозоқчада “«Мың бір түн» повеси”, қирғизчада ““Миң бир түн” повести номи билан машхур бўлган асар ҳақидаги илмий фаразлар IX асрдаёқ араб олимлари Ал-Масъудий, Ибн ан-Надим ва Ҳамза-ал Исфакхонийлар томонидан бошлаб берилди. XII асрдан XVIII аср охирига қадар бутун Европани қамраб, ёзувчилар ижодига самарали таъсир этиб улгурган бу муаззам асар ҳақидаги илмий тадқиқотлар XIX аср охири XX аср бошларида яна авж ола бошлади. Мазкур тадқиқотларда асарнинг Европада ёйилиш тарихи, таржимонлари, таржималарнинг ютуқ ва камчиликлари борасида илмий фаразлар ўртага ташланди. Ҳозирги кунда ҳам Шарқ адабиётининг нодир намунаси бўлган “Минг бир кеча” асарининг дунё халқлари маданияти ва адабиёти тараққиётига кўрсатган таъсирини ўрганиш шарқшунос ва адабиётшунос олимларнинг доимий диққат марказида бўлиб турмоқда. Чунончи, асарнинг шаклланиши, бу жараёнда муҳим ўрин тутган ички ва ташқи омиллар тўғрисидаги фаразлар, дунё тилларига қилинган таржималари аҳамияти доирасида фундаментал тадқиқотлар олиб борилмоқда.

Дарҳақиқат, Шарқ халқлари ижодининг ажойиб дурдонаси бўлмиш “Минг бир кеча” асари нодир адабий ёдгорликлардан бўлиб, асрлар давомида китобхонлар қалбидан чуқур жой олиб келди. Асарнинг кўпгина эртак ва қиссалари нафақат гарб ёки

шарқликлар, балки ўзбек халқи орасида ҳам жуда машҳур. Унинг ажойиб ва ғаройиб ҳикоят ва ривоятлари ўз латофати, содда тили билан кўп асрлардан буён китобхонлар қалбини забт этиб келди. Муболағали сўз ўйинлари билан Шарқ халқлари – ҳиндлар, форслар, арабларнинг гуллаган ижодий ҳаёлининг беқиёс кучини намойиш этадиган мазкур бадий обида эртақларининг ранг-баранглиги, тилининг соддалиги, бадий тасвир воситаларидан усталик билан фойдаланганлиги, воқеалар ривож, қаҳрамонлар хулқ-атворининг жозибадорлиги асарнинг ўзига хос услуби эканлигидан далолат. Асар насрий ҳикоят услубида ёзилган бўлиб, ора-орада қиссалар мазмунини чуқурлаштириш, унга ёқимлилиқ ва чирой бахш этиш мақсадида шеърый парчалар ҳам берилади.

“Минг бир кеча” асари асрлар оша нафақат кенг китобхон оммани, балки, шарқшунос, адабиётшунос, фольклоршунос олимлар ва ҳаттоки тарихчи олимларни ҳам ўзига қизиқтира олди. Ҳозирга қадар жаҳон адабиётшунос-шарқшунос олимлари томонидан мазкур нодир маданий меросни ўрганиш борасида бир қатор изланишлар олиб борилди, натижада кўпгина қимматли маълумотлар тўпланди.

I.1-§ “Минг бир кеча” асарининг пайдо бўлиш манбалари

“Минг бир кеча” асарининг пайдо бўлиш тарихи ҳамма замонларда ҳам соҳа тадқиқотчиларини қизиқтириб келган масалалардан биридир. Бу улкан асар бирданига бир киши томонидан яратилмаган бўлиб, у жуда қадим замонлардан бошлаб туркум-туркум ҳикоят ва қиссалар шаклида эл орасида кезган, кейинчалик улар жамланиб, бир тизимга келтирилган, деган фикрни олимлар илгари суришган¹. Асар “Минг бир кеча”

¹ “Минг бир кеча” асари устида куйидаги олимлар иш олиб боришган: Ал Фахури Ханна, История арабской литературы. / Пер. с араб. А.А Ковалева, Г.М. Габучана. – М.: Изд. Иност. Литг. 1956. Т.1. – С. 67. Гаммер Пургшталь И. Об арабских сказках. – Ленинград. 1988; Герхардт М. Искусство повествования. – М.: 1984; Горстер А.К. Литературные истории “1001 ночи”. – М.: 1990; Жармагамбетов Н.К. Поэтическая трансформация сюжетов “1001 ночи” и “Калили и Димны” в Казахской литературы

(араб тилида “الف ليلة و ليلة” ёки “الف ليلة”) деб номланган бўлса ҳам, ундаги эртақлар сони минг биттани ташкил этмайди. Ханна ал-Фахури ўзининг “Араб адабиёти тарихи” китобида “Минг бир кеча” ҳақида асарнинг турли хил мавзуга оид бўлган кулгили кечинмалар, латифалар, юмористик ҳикоятлар тўпламидан иборат эканлигини, унда ҳаммаси бўлиб 264 та ҳикоят борлигини, “минг” сўзи бу ерда фақат муболағали бўрттирма бўлиб, ҳикоятлар сонини аниқ кўрсатадиган рақам эмаслигини таъкидлаган².

“Минг бир кеча” асари тахминларга қараганда, III асрда пойдевори яратилган бўлиб, айрим эртақларнинг Исломдан олдин пайдо бўлганлиги ва бу 226–652 йилларда Эронда ҳукм сурган Сосонийлар даврига тўғри келишини олимлар тахмин қилишади³.

Ўрта аср араб манбалари “Минг бир кеча” асарининг келиб чиқиши ҳақида турли тахминларни илгари суради. X аср араб

XIX нач. XX вв. – Алма-Ата, 1985; Крачковский И.Ю. Датский перевод “1001 ночи”. – М.; Л.: 1934; Крачковский И.Ю. Книга тысяча и одной ночи. – Ленинград, 1936; Крымский А.Е. “1001 ночь”, общий историко-литературный очерк. – М.: 1905; Лебедев В.В. Арабские народные сказки. – М.: 1989; Миннегулов Х. Татарская литература и Восточная классика. – Казань, 1993; Фильштинский И.М. История арабской литературы X–XVII века. – М.: Наука 1991. Шидфар Б.Я. От сказки к роману. // Народы Азии и Африки. – М.: 1975. Фильштинский И.М. Арабская литература в средние века: Араб.лит. VIII–IX вв. – М.: Наука, 1978. – 256 с. Фильштинский И.М. История арабской литературы V–X вв. – Москва: Наука, 1985. – 525 с. Эструп И. Исследование о 1001 ночи и ее составе, возникновении и развитии. / Пер. с датского Т. Ланге. – Л.: Изд-во Лазаревск ин-том. вост. яз., 1904. – 204 с.; Эструп И. Исследование об истории “Тысячи и одной ночи”, ее происхождении и развитии. Перевод с датского Т. Ланге, под ред. и с предисл. проф. А. Е. Крымского. // Труды по востоковедению, издаваемые Лазаревским ин-том восточных языков, вып. VIII, М.: 1905. в б.ш. Форуқ Хуриш. Адва’ ала-с-сийар аш-ша’бийя. – Қаҳира, 1964. (арабча). Таршун Маҳмуд. Минат лайла ва лайла. – Тунис, 1979. – 560 с. (араб тилида)

² Ал Фахури Ханна. История арабской литературы. / Пер. с араб. А.А. Ковалева, Г.М. Габучана. – М.: Изд. Иност. Лит. 1956. Т.1. – С. 67.

³ 1959 йилда “Минг бир кеча” асарининг I жилдини таржима қилган таржимон С.Муталибов китобнинг кириш қисмида қуйидагиларни қайд этиб ўтган: “Минг бир кеча” эртақларининг қасрда ва қачон ёзилгани ноаниқдир. Энг ишончли нусха-манба “Қашфуз-зунун” муаллифи Котиб Чалабий фақат “Алф лайла ва лайла” деган исми кўрсатиш билангина чекланган (“Қашфуз-зунун”, 139-бет). Асарнинг ўзидан ҳам бу ҳақда аниқ бир маълумот олиш қийин. Асарда кўрсатилишича, воқеа Сосонийлар давлатида юз берган. (Минг бир кеча. / С. Муталибов тарж. – Т.: Ўздавнашр, 1959. Ж. 1. – Б. 2)

тарихчи олими Ибн ан-Надим ўзининг “Китаб ал-Фихрист” асарида “Минг бир кеча” асарининг пайдо бўлиши ҳақида дейди: “Форслар афсоналарнинг биринчи муаллифларидан эдилар. Афсоналарни бир китоб шаклига айлантириб, ўз хазиналарида сақладилар. Уни ҳайвонлар тилидан ҳикоят қилар эдилар. Шу маънода ёзилган биринчи китоб мингта афсонани ўз ичига олиб “Минг афсона” (“Ҳезор афсоне”) номини олди. Араблар уни ўз тилларига таржима қилиб, фасоҳат ва балоғат билан таҳрир қилдилар⁴. Таъкидлаш жоизки, мазкур асарнинг дастлаб қайси тилда ёзилгани ҳақидаги фаразлар ҳам кўп. Француз тадқиқотчиси Л.Мишеев асарнинг тили ҳақида қуйидаги фикрларни илгари сурган: “Аввало Шаҳризода ва унинг сўйлаган эртақларига маҳлиё бўлган подшо Шаҳриёр исмларини олсак, бу номларнинг форсча эканлиги ўз-ўзидан кўриниб турибди. Эртақларнинг тили ҳам соф арабча эмас. Шунингдек, бу эртақларда ислом ақидаларига мос тушмайдиган ўринлар бор”. У яна ёзади: “Х аср араб тарихчиси Масъудий ўзининг “Олтин чўпчаклар” номли китобида форсчадан арабчага таржима қилинган китоблар тўғрисида маълумот бераркан, дейди: “Форсчасига “Ҳезор афсоне” деб аталмиш китоб ҳам шу хил асарлар жумласига киради. Мазкур китобда подшо ва унинг вазири, вазирнинг Шаҳризода исмли қизи ва Динорзод исмли чўриси тўғрисида ҳикоят қилинади”⁵.

Ҳикоятларнинг пайдо бўлиши ҳақидаги яна муҳим хабарларни Масъудий қуйидагича ёзади: “Қадимги халқлардан мерос бўлиб келаётган ҳикоятлар айрим ҳокимиятпарастлар томонидан ёки авлодларга мерос қолиш истагини билдирувчилар томонидан ўйлаб топилган, оро берилган ва мукаммаллаштирилган. Дарҳақиқат, бизгача улар форсча, ҳиндча, юнончадан таржима тарзида етиб келди. “Ҳезор афсоне” шундай

⁴ Ibni Nadim Muhammad ibni Ishoq. Kitob al-Fihrist (A reference book) / N.M.Ishoq. – Tehran, 1393/1973 hijra. – 541p (Ибн Надим Муҳаммад ибни Исҳоқ. Китоб ал-Фихрист. – Техрон, 1973. – 541 б.)

⁵ Мишеев Л. “Минг бир кеча” ёки Шаҳризоданинг сири. // Фан ва турмуш. – Т.: 1972, №3. – Б. 33.

китоблар сирасига киради. Бу ном арабчада “Алф хурафа” (Минг афсона) деб номланади. Бизларда бу китоб “Минг кеча” деб номланади. Унда подшоҳ, вазир, унинг қизи ва чўрилари Шаҳризода ва Динарзодалар ҳақида ҳикоят қилинади. Бундай китоблар сирасига яна “Жиллиод ва Шимос ҳақида китоб” ҳам киради. Унда ҳинд шоҳи, унинг вазири ҳақида ҳикоят қилинади. Бу эса “Синдбод ҳақида китоб” ҳикоятига жуда ўхшайди”⁶.

“...Бундан минг йил муқаддам ёзиб қолдирилган бу маълумотлар шарқшуносларга “Минг бир кеча”нинг дунёга келиш тарихини тадқиқот этишда анча қўл келди”, – дейди Л.Мишеев⁷.

“Минг бир кеча” асари ҳақида кенгроқ маълумот берган манбалардан яна бири Ибн ан-Надимнинг (X аср) ёзиб қолдирган маълумотномасидир, дейди олим И.М.Фильштинский. Унда: “Бу ҳикоятларни биринчилардан бўлиб тўқиб чиқарган, бир тўплам ҳолига келтирган ва ҳайвонлар тилидан ҳикоят қилганлар – форсийлардир”, – дейилади. Улардан сўнг учинчи форс династиясидан Аршахидлар бу иш билан шуғулланишди. Сосонийлар подшоҳлари замонида ҳикоятлар ҳажми катталашиб, кенг тарқала бошлади. Араб тилини яхши биладиганлар ва араб тили нотиклари томонидан бу ҳикоятлар араб тилига ўгирилди”⁸.

Дарҳақиқат, улар ҳикоятларни мукаммалаштирганлар ва шунга ўхшаш бошқа эртакларни ҳам ижод этганлар. Бундай китоблар сирасига “Ҳезор афсоне” китоби киритилишини алоҳида таъкидлаймиз. Китобнинг номланишига қуйидаги сюжет сабаб бўлган, – дейди И.Фильштинский ўз ёзганларида: Айтишларича, бу китоб эрамизгача бўлган 464–425 йилларда яшаган Баҳманшоҳ (Артаксрекс) нинг қизи Ҳумая учун тўпланган, бироқ менинг ўйлашимча, ҳақиқат қуйидагича:

⁶ Фильштинский И.М. История арабской литературы X–XVIII века. – М.: Наука 1991. – С. 502.

⁷ Мишеев Л. “Минг бир кеча” ёки Шаҳризоданинг сири. // Фан ва турмуш. – Т.: 1972, №3. – Б. 33.

⁸ Фильштинский И.М. История арабской литературы X–XVIII века. – М.: Наука. 1991. – С. 503.

биринчилардан бўлиб тунни ҳикоят эшитиш билан ўтказадиган шахс бу – Искандар. Чунки унинг атрофида қизиқарли ҳикоятлар билан унинг вақтини чоғ қиладиган кишилари бўлган. Қолаверса, бу ҳолатга унинг ўзи вақтичоғлик деб эмас, балки қоровулни мустаҳкам тутиб туриш йўли, деб қараган. Кейинчалик форс шоҳлари бу одатни ўзига қабул қилиб, ҳикоятларни бир китоб ҳолига келтириб “Ҳезор афсонэ” деб ном беришган, бу китобда икки юздан ортиқ ҳикоят бўлиб, минг кеча давомида ҳикоят қилинган. Ҳақиқатда эса бу китоб зерикарли ва ғализ тилда ёзилган”⁹.

Бадий асар тўғрисида фикр, мулоҳаза, муносабат билдираётганда ўша давр воқелигини, ҳукмрон мафкурани, халқнинг маънавий даражасини, то шу асарга қадар шу тилда яратилган асарлардаги шакл ва мазмун уйғунлигини, қолаверса тарихий шарт-шароитни ҳисобга олиш зарур. Ҳар бир айтилаётган илмий фикр олимнинг масалага қайси нуқтаи назардан туриб баҳо бераётганлигига боғлиқ. Шундан келиб чиқилса, ҳеч бир илмий фикрни якуний ҳулоса сифатида қабул қилиб бўлмайди. Ҳар бир давр ўтмишда яратилган асарларга ўз руҳий, маънавий эҳтиёжидан келиб чиқиб муносабатда бўлишни тақозо этади.

“Минг бир кеча”нинг яратилиши ҳақида X аср филологи ва тарихчиси Ҳамза аль-Исфохоний ўз фикрини билдириб, асар эрамизгача бўлган 250 йилдан эрамизнинг 224 йилигача яшаб ўтган Аршахидлар даврида яратилганлигини айтади.

Юқорида номлари кўрсатиб ўтилган шарқшуносларнинг фикрларини бир маҳраж остига бирлаштирсак, муаммо бирмунча ойдинлашади, чунончи, XIX асрда асарнинг келиб чиқиши ҳақида икки хил концепция вужудга келди. Яъни, “Ҳинд-эрон” ва “араб” ҳикоятлари. “Ҳинд-эрон” концепциясини Й.Хаммер-Пургшталь биринчи бўлиб аниқлайди. У бунинг учун ал-Масъудий ва Ибн ан-Надим кўрсатмаларига суяниб, “Минг бир кеча” асоси Эрон ҳикоятларидан олинган бўлиб, “Ҳезор

⁹ Ўша китоб. – Б. 504.

афсоне”нинг арабча таржимаси ҳамда унга хинд, эрон, юнон ҳикоятлари аралашган, яна Ҳорун ар-Рашидга бағишланган латифалар ҳам ўрин олган, деган хулосага келади. Олим “Минг бир кеча”нинг келиб чиқишини Халифа ал-Маъмун (813–833) даврига тақаб, Умавийлар ва Аббосийлар даврига тегишлилигини, шунингдек, Миср подшоҳликлари даври ҳикоятлари кейинчалик қўшилганлигини эътироф этади. 1517 йил Усмоний турклар Мисрни ишғол этгач, асар ҳажми кенгаймай қолган. Пургшталя асарнинг охириги муҳаррири бўлмаганлигини, ҳар бир даврда уни кўчириш арафасида ҳар бир ҳаттот уни ўзича ўзгартирганини қайд этиб ўтади¹⁰.

Асарнинг “Ҳинд-эрон” концепциясини ҳиндшунослар ҳам қўллаб-қувватлашган. Немис филологи ва шоири, адабиётшуносликда романтик мактаб назариётчиси Август Шлегель (1767–1845) ҳатто “Минг бир кеча”ни санскритдан таржима деб, ундаги исмлар қадимги хиндча ўзгартирилган варианты, деб қарайди. Масалан, Вишвамित्रа, Удайаналар Қуръон, Сулаймон, Ҳорун ар-Рашид ва бошқаларга ўзгартирилган ҳолос.

XIX асрнинг йирик арабшуноси А.М.Сильвестр де Саси (1758–1838) “Ҳинд-эрон” коцепциясини мутлақо инкор этиб, ал-Масъудий фикрини рад этади. Унинг фикрича, асар ўрта аср араблар ижоди маҳсулидир. “Минг бир кеча” ислом дунёқараши билан суғорилган бўлиб, ундаги урф-одатлар арабларники, тили сурияликларнинг лаҳжасига ўхшаб кетишини таъкидлайди. Унинг фикрича, асар тўлалигича XV асрда Сурияда бир муаллиф томонидан ёзилган. “Ҳезор афсоне”дан фақат унинг тузилишигина олинган. Кейинги муаллиф китобни “Синдбоди баҳрий саёҳати”, “Синбодномада аёллар макри” каби китоблардан олинган ҳикоятларни қўшиш билан яқунлаган¹¹.

Э.У.Лейн (1801-1876) тўпламнинг 1475–1525 йиллар орасида мисрлик бир муаллиф томонидан тузилган бўлиб, “Ҳезор

¹⁰ <http://az.lib.ru/>

¹¹ Schlegel A. Lettre a M.le baron Silvestre de Sacy. – JA. 1936, 1. – С. 575 – 580.

афсоне”дан ўзлаштирилгани ҳам бор. Тўпламдаги давр белгилари (кийимлар, архитектура ёдгорликлари, рўзгор ашёлари) Миср характерини белгилаб турса, ҳикоятларнинг услуби ва тили XVI асрнинг ўқимишли, шаҳарлик мисрликникидир, дейди. Э.У.Лейннинг машҳур арабшунос, лаҳжашунослиги туфайли унинг бу борадаги фикрлари узоқ муддат ўз тасдиғида турди¹².

Айни бир масала, воқеа-ҳодисага тарихий тараққиётнинг турли босқичларида турлича муносабат билдирилиши табиий. Бу ижтимоий онг, фалсафий тафаккур, бадий дид билан боғлиқ бўлиб, ўз навбатида халқнинг ахлоқий-маънавий, диний-фалсафий мезонлари билан бевосита дахлдор.

Бироқ XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб, изланувчилар “Минг бир кеча”нинг пайдо бўлиши тахминларига жиддий ўзгартиришлар олиб киришди. Голландиялик шарқшунос М.Я. де Гуге (1836–1909) матнда келган кофе, тамаки ёки бошқа ашёлар тўпламининг XV асрнинг иккинчи ярмида Мисрда вужудга келганлигини айтади. Унинг содда тили эса Миср подшоҳликлари даври тилига мослигини билдиради¹³.

Немис шарқшуноси Август Мюллер (1848–1892) унинг бир муаллиф томонидан ёзилганлигини рад этган ҳолда асарнинг Эрон ядроси атрофида янги-янги ҳолатларга айланаверганлигини таъкидлайди. Тўпламдаги Ҳорун ар-Рашид ҳақидаги ҳикоятлар X аср маҳсули бўлиб, аввал якка ҳолда, кейинчалик тўплам таркибига кириб қолганлигини таъкидлайди. У мисрлик тарихчи ал-Макрим (1364–1442) нинг четдан айтилган фикрига таяниб, асарнинг 1250 йилга қадар Мисрда маълум ва машҳур бўлганлигини, яна бир бошқа манбага кўра XV асрга келиб, ҳозирги ҳолатига келганлигини таъкидлайди¹⁴.

¹² Фильштинский И.М. История арабской литературы X–XVIII века. – М.: Наука, 1991. – С. 505.

¹³ Крымский А.Е. Тысяча и одна ночь. Общий историко-литературный очерк. – М.: 1905. – С. 23–24.

¹⁴ Müller A. Zu den Märchen der 1001 Nacht. – Beiträge zur K. der indogermanischen Sprachen. Göttingen, 1988, 13, с. 222–224.

Т.Нёльдеке (1836–1930) А.Мюллернинг фикрини ривожлантириб, Ҳорун ар-Рашид ҳақидаги ҳикоятлар Бағдодда пайдо бўлган бўлиб, қолган сеҳрли-фантастик ҳикоятлар эса Мисрдан келиб чиққан, деган фикрни илгари суради, деб хабар беради И.Фильштинский¹⁵.

Шу тахлит 150 йил мобайнида асарнинг пайдо бўлиши ҳақидаги турли хил тахминлар айтилди. Олим Л. Мишеев бу эртакларни 4 гуруҳга ажратади:

1. Ҳиндистондан келиб чиққан қиссалар.
2. Бағдод шаҳри билан боғлиқ қиссалар.
3. Денгиз саргузаштлари туркуми.
4. Қоҳирада яратилган сўнгги гуруҳ қиссалар.

У яна ёзади: “Шуни унутмаслик керакки, Эрон “Минг бир кеча”га эртак айтувчи, оқила ва ёш Шаҳризодани берди. Агар Шаҳризода бўлмаганда, “Минг бир кеча” ҳам бўлмас эди”¹⁶.

Кўринадики, “Минг бир кеча” фақат Шаҳризода номи борлиги учунгина Эронга алоқадор дейиш унчалик тўғри эмас, бу асарга Эрон халқининг ҳикояту қиссалари ҳам танлаб қўшилган, қолаверса, ҳинд ҳикоятлари ҳам форсий вариантлари орқали “Минг бир кеча”га келиб қўшилган.

Немис олими Э.Литтман¹⁷ ва рус олими А.Е.Крымский¹⁸ бу масалага бошқача муносабат билдирдилар, яъни турли даврларда ва турли жойларда вужудга келган ҳамда бу тўпламга киритилган ҳикоятларни 3 асосий гуруҳга ажратдилар. Булар Ҳинд-эрон, Бағдод ва Миср новелла ва ҳикоятларидир.

Бу эртакларни даниялик олим Эструп (1867–1938) қуйидагича таснифлайди:

1. Ҳозирги арабларга хос бўлган ҳикоятлар, лекин унинг катта қисми “Ҳэзор афсоне”дан таржима қилинган.

¹⁵ Фильштинский И.М. История арабской литературы X–XVIII века. – М.: Наука, 1991. – С. 506.

¹⁶ Мишеев Л. “Минг бир кеча” ёки Шаҳризоданинг сири. // *Фан ва турмуш*; Т.: 1972; №3. – Б. 34.

¹⁷ Littmann E. *Alf layla wa layla*. – El 2. T. 1. – С. 369–375.

¹⁸ Крымский А.Е. Тысяча и одна ночь. Общий историко-литературный очерк. – М.: 1905. – С. 78–83.

2. Афсоналарнинг Бағдодда яратилган гуруҳи.

3. Афсоналарнинг Мисрда яратилган гуруҳи.

4. Мутлақо бошқа манбалардан кириб келган “ёт” афсоналар гуруҳи¹⁹.

Европа олимлари бу асарнинг келиб чиқиши ва тузилиши борасида икки хил фикр билдиришади. Шарқшунос олим Ҳаммер тарихчи Масъудий (956 й.вафот этган) ва библиограф ан-Надим (987 ваф.эт.) нинг фикрига таяниб, бу асарнинг келиб чиқиши Ҳиндистон ва Эронга алоқадор бўлиб, аксарият ҳикоятлар эронликларнинг “Ҳезор афсоне” (“Минг ҳикоят”) китобидан олинганлигини айтади²⁰. Шунингдек, у Аббосийлар даврида араб тилига таржима қилинган ва “Минг бир кеча” номи билан машҳур бўлганлигини эътироф этади. Ҳаммернинг фикрича, “Ҳезор афсоне” китобидан таржима қилинган асар Аббосийлар даврида котиблар томонидан кўчирилиши жараёнида яна янги-янги ҳинд, эрон ва ҳатто юнон ҳикоятлари ҳам қўшилиб, ҳажм жиҳатидан кенгайиб борган. XII–XIII асрда бу асар Осиёдан Мисрга олиб кетилгандан сўнг яна янги ҳикоятлар киритилган, бу галги ҳикоятлар энди халифа Ҳорун ар-Рашид (786–809) атрофида айланади, кейинчалик черкаслар династияси даври воқеалари акс эттирилган ҳикоятлар ўрин эгаллайди. Мисрни Усмонийлар забт этган даврда бу асарга ҳеч қандай ўзгартириш киритилмайди.

Бироқ бу фикрга қарши ўларок, Сильвестр де Саси асар ҳикоятларида Аббосийлардан кейинги давр урф-одатлари кўзга ташланишини, ундаги воқеалар Бағдод, Дамашқ, Қоҳира шаҳарларида ўтишини, унинг тили классик тил эмас, балки оддий халқ тили, хусусан Шом лаҳжасига яқинлигини таъкидлайди²¹. Бундан хулоса қилиш мумкинки, де Саси “Минг бир кеча”ни тўлақонли арабча эканлигини, асар бир неча даврда эмас, балки

¹⁹ Эструп И. Исследование о 1001 ночи, ее составе возникновений и развитии. / Пер. с датского В. Ланге. – М.: Изд. Лазаревск ин т. вост. яз. 1904. – С. 103.

²⁰ Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. – М.: Из-во. Акад. наук СССР. 1956. -Т.2. – С. 443.

²¹ Герхардт М. Искусство повествования. – М.: Наука, 1984. – С. 455.

бирданига бир муаллиф томонидан Сурияда XV аср ўрталарида яратилганини эътироф этади. Бу муаллифнинг ўлими бошқа муаллифлар томонидан асарга ўша даврда арабларга кириб келган ёт афсоналар – “Синдбоднинг саёхатлари”, “Синдбод ҳикоятларидаги аёллар макри” ҳамда “Ҳезор афсоне”даги айрим ҳикоятлар билан тўлдирилган, – дейди²².

Олимлар машҳур Миср этнограф олими Эдвард Лейн фикрини ҳам таҳлил қилишади. Унинг фикри асарда келтирилган 1501 йилда бунёд этилган Одилия масжиди тасвирига қаратилади. Шунга асосланиб, мазкур асар XV аср охирида яратилиб, XVI асрнинг биринчи ярмида тугатилган, деган тўхтамга келади. Охирги ҳикоятлар XVI - XVII асрларда ҳукм сурган Усманийлар даврида қўшилганлигини, бу ҳикоятларнинг тили ва тузилиши эса, оддий бўлиб, XIV- XV асрда яшаган мисрлик ўқимишли киши томонидан яратилганлигини қайд этади. Асардаги жой номлари Эрон, Мессопотамия, Шом топонимлари билан боғлиқ бўлишига қарамай, асосан Қоҳира, деб ўз фикрини маъқуллайди Лейн²³.

“Минг бир кеча” асари ҳақида ўз фикр ва мулоҳазаларини баён этган рус олимларидан Ю.Крачковский²⁴, А.Е.Крымский²⁵, И.Фильштинский²⁶, Б.Шидфар²⁷ ва бошқаларни мисол сифатида келтириш мумкин. Бундай асар ва мақолаларда “Минг бир кеча” асарининг келиб чиқиш тарихи, таржималари, сабаб ва моҳиятлари ўрганилган. Шунингдек, қадим Шарқ ҳикоятнавислигига бағишланган кўпгина илмий тадқиқотлар ҳам амалга оширилган.

²² Герхардт М. Искусство повествования. – М.: Наука, 1984. – С. 455.

²³ Фильштинский И.М. Арабская литература в средние века. – М.: Наука, 1978. – С. 256.

²⁴ И.Ю.Крачковский. Избранные сочинения. – М.: Из-во. Акад. наук СССР. 1956. – С. 443-449.

²⁵ Крымский А.Е.Тысяча и одна ночь. Общий историко-литературный очерк. – М.: 1905. – 603 с.

²⁶ Фильштинский И.М. Арабская литература в средние века: Араб. лит. VIII-IX вв. – М.: Наука, 1978. – 256 с.

²⁷ Шидфар Б.Я. От сказки к роману. // “Народы Азии и Африки”. – М.: 1975, № 1.

Араб мамлакатларида эса халқ қиссаларини ҳақиқий ўрганиш миллий озодлик ҳаракатининг кучайиши, мустамлакачилик асоратидан қутулиш билан ҳам боғлиқдир. Шунинг натижасида араб халқларида миллий онг янгидан уйғониб, ўтмишнинг нодир ёзма манбаларига қизиқиш кучайди. Ўрта асрлар мумтоз адабиёти асарларининг ажойиб нашрлари юзага чиқди.

Араб олимлари, аввало, “Минг бир кеча” китоби тўплами билан жиддий шуғулландилар. Араб мамлакатлари аҳолисининг турли қатламлари орасида “Минг бир кеча” эртакларининг жуда катта шуҳрат топишига бир қанча сабаблар бор эди. Аввало, ўрта асрлардаги бахши-ровийлар “Минг бир кеча” туркумини бунёд этишда жуда хилма-хил манбалардан – Библия ва Қуръондан, ўрта аср адабий баёзларидан тортиб, турли-туман халқ қиссаларигача фойдаландилар. Бундай манбалардан қаҳрамонона дoston-эпопеяларни (“Умар ан-Нуъмон қиссаси”), фантастик-хаёлий қиссаларни (“Илонлар маликаси ҳақида қисса”), айёрлар романи (Айёр Далила ва риёкор Зайнаб қиссаси”) ни кўрсатиш мумкин²⁸.

Бундан ташқари, қатор араб олимлари “Минг бир кеча” эртаклари ва араб халқ қиссалари тадқиқоти билан шуғулландилар. Жумладан, Эҳсон Аббос, Луис Авад, Маҳмуд Таршун, Форук Хуршид ҳамда Муҳаммад Рамазоний ва бошқаларнинг тадқиқотларини ҳам қайд этиш зарур²⁹. Араб адабиётшунослари бу қимматли маданий меросни ўрганишда бир неча йўналишларда изланиш олиб боришди. Мисрлик тадқиқотчи профессор Муҳаммад Ражаб Ал-Нажжор “Минг бир кеча” асари ҳақида тўхталиб, қуйидагиларни қайд этади: “... Араб адабий танқидчилари бу бадий санъат асарида тарихчи Ибн Надим минг йил илгари кўра олган нарсалардан ўзгасини кўра

²⁸ Иброҳимов Н. Ўрта аср араб халқ адабиёти. – Т.: Фан, 1994. – Б. 19.

²⁹ Ихсан Аббас. -Тарих аль-адаб аль-арабий. – Аль-Қаҳира, 1960. – 480 с.; Форук Хуршид. Адва’ ’ала-с-сийар аш-ша’биййа. – Қаҳира, 1964; Таршун Маҳмуд. Миат лайала ва лайла. – Тунис, 1979. – 560 с. (араб тилида) Муҳаммад Рамазоний. Ҳезору йек шаб. (Таҳқиқ ва баҳси адабий ва тарихий). /Арабчадан форсчага таржима, – Техрон, х. 1315.

олмайдилар, унинг тили ёркин эмас ва шунинг учун унда бадий ва объектив қиймат йўқ, деб биладилар³⁰.

Ўзбек олимларидан Н.И.Иброҳимов, Т.А.Мухторов³¹лар ўз илмий изланишларида мазкур масалага кенгроқ тўхталдилар. Жумладан, Н.И.Иброҳимов “Ибн Баттута ва унинг Ўрта Осиёга саёҳати”³², “Ўрта аср араб халқ адабиёти” китобида “Минг бир кеча” асарининг халқ сиралари билан боғлиқлик жиҳатларига тўхталади ва қимматли маълумотларни келтиради. Профессор Т.А.Мухторов арабларнинг “Бир юз бир кеча” асари ҳақидаги изланишида “Минг бир кеча” тўғрисида ҳам кенгроқ тўхталади³³. Шунингдек, бугунги кунда ҳам “Минг бир кеча” асари жаҳон адабиёти дурдонаси сифатида ҳамон дунёнинг турли минтақасида ўрганилиб келинаётганлиги сир эмас. Мазкур изланишларда асарнинг ҳар бир тадқиқотчиси уни ўз менталитети, дунёқараши, адабиёти, таржималари ёки қиёсий ўрганиш натижасидаги нуқтаи назаридан келиб чиқиб ўз хулосаларини баён этишган. Бироқ асар қанчалик илмий тадқиқ доирасига киритилмасин, якуний хулосаларга келинмагани аниқ бўлиб қолмоқда.

“Минг бир кеча”нинг энг қадимги ва биринчи боскичлари Шаҳризода ва Шаҳриёр образлари, шунингдек сеҳрли-фантастик ҳикоятлари сирасига кирадиган “Бой билан жин ҳикояти” ёки “Балиқчи билан дев”, “Синдбоди баҳрий ҳикоятлари” сингари, ҳайвон ва паррандаларга оид ҳикоятлар типига кирадиган “Кийик билан товус”, “Сув куши билан тошбақа”, “Бўри, одам ўғли ва тулки”, “Сичқон билан латча”, “Қарға билан мушук”, “Қарға билан тулки, бурга билан билан сичқон ва бургут билан чумчуқ”,

³⁰ Гилемшин Ф.Ф. Татарский перевод “Тысяча и одной ночи” (языковые и стилистические особенности). Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Казань, 1998. – С. 5.

³¹ Мухтаров Т.А. Очерки средневековой арабской прозы. – Ташкент, 1992; Мухтаров Т.А., Серикбаева Ж. Навадир в средневековой арабской литературе. – Алматы, 2000. – 229 с.

³² Иброҳимов Н. Ибн Баттута ва унинг Ўрта Осиёга саёҳати. – Т.: Фан, 1993. – 103 б.

³³ Мухтаров Т.А. Арабская средневековая новелла. (становление в развитие жанра): Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. – Т.: Таш. Гос. ин-т Востоковедение, 1994. – 53 с.

“Кирпи билан ёввойи каптар”, “Чумчук билан товус” каби эртаклар ҳамда панд-насихатга оид ҳикоятлардан бўлмиш “Шахзода ва етти вазир,” ”Шоҳ Жиллиод ўғли Вирдхон қиссаси” каби эртаклар ҳинд-эрон ҳикоят ва ривоятларига бориб тақалади. Мазкур ҳикоятлар ватани Ҳиндистон эканлигига ва улар Эрон орқали арабларга кириб келганлигига шубҳа йўқ. Чунки, ўша даврда араб оғзаки адабиётида исломийлаштирилган давлатлар маданиятининг халқ оғзаки ижодини Эрон ва Ҳинд асарларини оғзаки таржима қилиш кенг ўрин олганлигини эътироф этади И.М.Фильштинский.

Дарҳақиқат, “Минг бир кеча”нинг Ҳинд ва Эрон ҳикоятлари пойдевори орасидаги чегарани аниқ айтиб бўлмайди. Айрим эртакларда форсий исмлар (Шоҳзамон, Шаҳриёр, Шаҳризода каби), Сосонийлар давлати подшоҳлари, Эрон географик жой номлари (Шероз, Хуросон) ва турли хил форсий ҳаёт ҳақиқатлари учрайди.

“Минг бир кеча” учун асосий услуб бўлиб хизмат қиладиган қолип тузилиши ҳиндлардан кириб келганлигини, ҳинд адабиёти ёдгорлиги бўлмиш “Панчатантра” каби асарлар ана шундай қолип ичида тузилган ҳикоятлардан иборатлигини, улардаги ҳар бир ҳикоят тугалланган ва бир-бирига боғланмаганлигини олим П.Г.Гринцер ўз илмий қарашлари билан исботлайди. Бироқ араблар қўлига ўтгач, бундай ҳикоятлар ўзига хос жанрлик хусусиятини йўқотиб, қулай, ихчам, турли хил мазмун касб этадиган ҳикоятлар билан бойидики, бу нарсани унинг тузилишини бузмади.

Дарҳақиқат, Ҳинд манбаларидаги, бир ҳикоятдан иккинчи ҳикоятга ўтиш услуби оддий боғланиш асосида рўй беради. Ҳикоятгўй дейди: “Сен ундай қилмаслигинг керак, бўлмаса сен билан фалончида содир бўлган иш рўй беради”. – “Бу қандай содир бўлган эди?” – деб сўрайди суҳбатдош. Шундан сўнг янги ҳикоят бошланиб кетади. Буни биз “Калила ва Димна”да ҳам кузатишимиз мумкин.

Юқорида қайд этиб ўтилганидек, “Минг бир кеча” ни очиб берувчи ва уни яхлит бир бутунликда сақлаб турувчи воқеаларга

ўхшаш сюжет, яъни ака-ука Шаҳриёр ва Шоҳзамон бир оз муддат уйдан узоқлашганида уларнинг аёллари ўз ошиқлари билан бўлиб кетишини кўрган шоҳ Шаҳриёр ҳар кеч бир қизга уйланиб, эрталаб уни қатл эттиришга қарор қилиш лавҳаси қадимги ҳинд тўплами – “Ривоятлар уммони” (“Катхасярисагара”) асарида ҳам учрайди. Бу асар қаҳрамонлари – савдогар, брахман ва уларнинг йўлдоши ҳам ўз аёлларининг хиёнатини кўриб, ўрмонга бориб ўша ерда тўпланиб, таркидунёчилик ва медитация билан шуғулланишга қарор қилишади.

Шаҳриёр ва Шоҳзамон ўз аёллари қилмишидан изтиробда шаҳардан чиқиб кенг далада якка дарахт остига бориб дам олади. Шунда дарёдан сандиқ кўтарган жин чиқиб, дарахт остига келиб, ухлаганида сандиқдан бир қиз чиқиб, кўрқиб турган ака-укаларни ўзига чорлайди ва улардан биттадан узук олади. У шу аснода йиққан қатор-қатор узукларини кўрсатади. “Худди шу лавҳани биз “Ривоятлар уммони” асарида ҳам учратамиз”.

Ҳиндча кўринишларнинг яна бир лавҳаси бу “Минг бир кеча”даги Шаҳризоданинг шоҳ Шаҳриёрга турмушга чиқишида вазирнинг қизини бу йўлдан қайтариш мақсадида сўзлаган ҳикоятида кўринади. Вазир ҳикоятда ҳайвон тилини биладиган савдогар ва унинг сирини эрини ўлими эвазига билишга интилган хотини ҳақида ривоят қилинади. И.Фильштинский худди шу лавҳани “Рамаяна”да кўриш мумкинлигини таъкидлайди.

“Минг бир кеча”да “Тегирмончи ва унинг хотини” ҳикояти бор. Унда аёлнинг эрини яшириб қўйган бойлиги сирларидан воқиф бўлиб, натижада оилани камбағалликка юз тутишига сабабчи бўлиши воқеалари баён этилади. Худди шундай лавҳаларни “Тўтининг ҳикоятлари” да кўриш мумкин.

Ҳинд ҳикоятларидан келиб чиққан эртақларга яна “Минг бир кеча”даги “Балиқчи билан дев” эртагини мисол қилиш мумкин. “Яхшиликка ҳамиша яхшилик эмас, балки ёмонлик ҳам келиши мумкин”лигига тайёр туришлик кераклиги уқтириладиган бундай ҳикоятга “Панчатантра” да кўриш мумкин. Унда Брахман томонидан қутқарилган йўлбарс ўз

қутқарувчисига ташланиши ҳақидаги ривоят ҳикоят қилинади. Бу ерда браҳманни шоқол қутқариб қолади.

Юқорида келтирилган “Балиқчи билан дев” ҳақидаги эртақда қатор яна бошқа ҳикоятлар келади. Унда балиқчининг жинга сўзлаб берган ҳикояти ичида “Юнон шоҳ, ва ҳаким Руён ҳикояти” бор. Мазкур ҳикоят ичида форс шоҳи ва уни илон заҳридан қутқарган бургути ҳақида ҳикоят қилинади. “Бироқ мазкур лавҳа, яъни бургутнинг қаноти билан илон заҳри тўлдирилган идишни уриб йиқитиши эронийларнинг “Тўти ҳикоятлари” эртагининг қайта ишланган вариантыда учратиш мумкин”, – дейди олим Е.А.Крымский.

Шу тахлит ҳикоят ичида ҳикоят давом этиб, яна балиқчи ва жин образига қайтилади. Жин балиқчини уни қутқариш эвазига тўрт хил – оқ, қизил, ҳаво ранг ва сариқ балиқлар маконига олиб боришни айтади. Бу балиқлардан шоҳга инъом этса, шоҳ уни тақдирлашини ҳам эслатиб қўяди.

Немис ҳиндшунос олими А.Шлегель мазкур тўрт хил балиқни қадимги ҳинд манбаларидан олинганлигини таъкидлайди. Браҳманлар, кшатралар (ҳарбийлар), вайшлар (савдогар, ҳунарманд, ер эгалари) ва шудралар (пастки табақа вакиллари, қуллар). Бу ҳикоятда энди улар ранг сифатида қабул қилинган. Бу ерда ҳар бир табақа ўз рангига эга, яъни браҳманлар – оқ, кшатралар – қизил, вайшлар – сариқ, шудралар – қора.

Худди шу рангларни “Минг бир кеча”да ҳам кўриш мумкин.

Ранглар борасидаги тадқиқотлардан келиб чиқадиган бўлсак, рангларнинг маъно-моҳияти, асарда бажарадиган вазифаси ойдинлашади, уларнинг генезиси жуда қадим замонларга бориб тақалади. Улуғ шайх Нажмиддин Кубронинг ранглар тўғрисидаги асарини эсга олсак, халқ эртақларида учрайдиган ҳар бир детал маълум мақсад-вазифа ташиши маълум бўлади.

Икки ҳикоят – “Шоҳ Жиллиод ўғли Вирдхон қиссаси” ҳамда “Шаҳзода ва етти вазир” каби ибратомуз ҳикоятларнинг

бошланғич ватани Ҳиндистон бўлиб, Эрон орқали арабларга кириб келгандан сўнг, у исломий руҳни қабул қилган.

Мазкур ҳикоятларни бир неча қисмларга бўлиш мумкин, чунки ҳар бир қисмдаги ҳиндча рух тенг тақсимланмаган.

“Шоҳ Жиллиод ўғли Вирдхон қиссаси” ҳикоятининг биринчи қисмида қаҳрамон Ҳинд шоҳи Жиллиод – тўлақонли комил подшоҳ. Ёнидаги вазири Шимос ҳам жуда билагон, доно, комил инсон. Шимоснинг подшоҳга ўғитлари ҳаётий характер касб этади: “Душманга ҳеч қачон ишонмаслик”, “Кўпга ҳам, камга ҳам қаноатли бўлиб, Аллоҳга шукрона келтириш” ва шунга ўхшаш панд-насиҳатлар.

Хуллас, Шимоснинг ҳар бир ўғитида шоҳнинг қандай шахс бўлиши лозимлиги уқтирилади: “Шоҳ қачонки одил бўлса, салтанатни одилона бошқарса, қонун ва халқ орасидаги урф-одатларни қўллаб-қувватласа, беҳуда қон тўкилишига йўл қўймаса, ёмонликларни бартараф этса, у ҳақиқий шоҳ ҳисобланади.” Шимоснинг бу тахлит ўғитлари қадимги ҳинд панд-насиҳат типидagi адабиёти “Калила ва Димна”, “Панчатантра”га жуда ўхшаб кетади.

Ҳикоятнинг биринчи қисмида ҳар бир янги ривоятнинг бошланиши ҳиндча услубда, яъни “Бу қандай бўлган эди?”, Бунинг жавоби – “Бу шундай бўлган эдики...”, деб бошланса, ҳикоятнинг иккинчи қисмида бундай услубни кўрмаймиз. Эҳтимолки, унинг бу қисмига кечроқ яна ўзгартиришлар киритилган.

“Шоҳ Жиллиод ўғли Вирдхон қиссаси” ҳикояти ҳаққоний ҳинд-эрон дидактик адабиёти намунаси. Бироқ юқорида таъкидланганидек, у арабчага ўгирилганда буткул исломий руҳни олиб, “арабий тўн” кийган. Ҳикоят исломий руҳ билан тугайди: қачонки шоҳ ўз қилмишларига аёлларни сабабчи қилса, оқил вазир уни тўхтатиб: “Билгилки, эй шоҳ, айб фақат аёлларда эмас, улар бир яхши нарсага ўхшайдилар...улар хоҳлаган кишиларига сотиладилар, хоҳламаганларга мажбурланмайдилар. Айб уларнинг зарар етказишини била туриб, сотиб олганлардадир...”

Буюк Аллоҳ бизларга ўз хоҳишимизга қўйиб берди, хоҳласак бажарамиз, хоҳламасак йўқ”.

Аёллар макри ҳақидаги ҳикоятлардан бири “Шаҳзода ва етти вазир” эртагидир.

Кўринишича, “Шаҳзода ва етти вазир” ҳикоятидаги қатор ривоятлар аслида алоҳида мустақил масаллар бўлгану, кейинчалик у бир ягона эртақ таркибига сингдирилган. Уларнинг ҳам мазмун моҳияти қадимги ҳинд - эрон манбаларидаги ривоятларга жуда ўхшаш, масалан, биринчи вазирнинг айтган ривоятида тўти ёрдамида эрини алдашга муваффақ бўлган аёл ҳақида ҳикоят қилинади. Бундай ривоят (нақл) “Синдбоднома”да ҳам учрайди, иккинчи вазирнинг эри ва хазиначи ҳамда унинг кулини алдагани борасидаги ҳикоят “Тўтининг ҳикоятлари” ҳамда “Синдбоднома” да учрайди. Учинчи вазирнинг аёлининг сотувчидан гуруч ўрнига тош ва юмалоқланган қумни олиб келиши ҳақидаги ҳикоят ҳам юқоридаги икки асарда учрайди. Бешинчи вазирнинг айтган ривояти фош этувчи характер касб этмайди. Бироқ ҳиндча услубга мувофиқ ҳукмдорни ўйламай иш қилишдан огоҳлантиради. Унда кўпгина ҳиндча ҳикоят қилишнинг анъанавий услублари кўзга ташланади: сирли махфий эшиклар, унга кирган қаҳрамон турли хил саргузаштларни бошидан кечиради, қаҳрамон билан бирга узок ўлкаларга қараб учадиган баҳайбат қушлар тасвири, амазонкалар диёри ҳақидаги лавҳалар ва бошқалар. Бироқ ҳикоятдаги еттинчи вазирнинг айтганларида энди бағдодча рух сезилади.

Тўртинчи вазирнинг айтган ҳикояти (хотиннинг эри кетганида унга бир йигит ошиқ бўлиши-ю, кампир аёлни алдаб уни ўз эри ёнига олиб келиши) қадимги ҳинд адабиётида учрайди. У “Тўтининг ҳикоятлари” ва “Ҳикоятлар уммони”³⁴ да учраса-да, “Минг бир кеча”даги бу ҳикоят “Ҳикоятлар уммони”дагидан анча фарқланади.

³⁴ Фильштинский И.М. История арабской литературы X–XVIII века. – М.: 1991. – С. 521.

Шу тарзда мазкур ҳикоятнинг арабийлашган вариантида ақл-фаросатли ҳинд қаҳрамон аёли мураккаб ва қарама-қарши характерли, шу билан бирга ишонувчан, ахлоқсиз ва зукко аёлга айланган.

“Минг бир кеча”даги ҳикоятларнинг бир қанчасини ҳайвонлар ҳақидаги ҳикоятлар қамраб олади. Ундаги ҳайвонлар образи остига яширинган шахсларнинг кимлиги ва бу ҳикоятлар кимга тегишлилиги аён, бироқ уларнинг келиб чиқишини қайсидир манбадан деб қидирмасак ҳам бўлади. Чунки бундай панд-насихат тарзида ёзилган ҳикоятлар негизи бу “Панчатантра”дир. Шунга кўра “Минг бир кеча” даги бундай ҳикоятлар ё албатта ҳиндча негиздан, ё бўлмаса ҳинд ривоятлари таъсирида пайдо бўлган, деб қараш мумкин.

Ҳинд ҳикоятларидан фарқли ўлароқ, ўзаги эрон ҳикоятларидан бўлган эртақлар аниқ-равшан сезилмаса-да, исломдан олдинги давр эрон ҳаётини кўрсатадиган лавҳалар очиқ-ойдин кўринади. Эрон ҳикоятлари сюжети асосан муҳаббат тўқнашувлари асосида қурилади. Бунда қаҳрамонлар нотаниш бир қиз ҳақида эшитиб қолади, ёки улар тиккан бирор бир нарсани кўриб қолишади, ё бўлмаса, унинг чиройли хулқ-атворини эшитиб, севиб қолишади.

Масалан, “Шаҳзода Ардашер ва Ҳаётуннуфус қиссаси” да Шероз шоҳи ўғли Ардашернинг Эрон маликаси Ҳаётуннуфуснинг эркак зотини хушламаслиги ҳақидаги шов-шувни эшитиб, уни севиб қолса, “Подшо Бадр Босим ва малика Жавҳара” қиссасида йигит сув ости шоҳи қизи малика Жавҳара ҳақида эшитиб, уни ёқтириб қолади. Ёки “Сайфулмулук” қиссасидаги Сайфулмулукнинг “мусулмон жин”лар шоҳининг қизи Бадиатулжамол суратини кўриб, унга ошиқ бўлади.

Аҳамият берсак, келиб чиқиши Эрон бўлган ривоятларда бош қаҳрамон йигит шаҳзода ва унинг севгилиси малика бўлади.

Кутилмаганда қиз ҳақида эшитиб қолган қаҳрамон йигит уни севиб қолади ва уни қидириб топиш мақсадида йўлга отланади. Йўлда кўпгина саргузаштларни бошидан кечириб,

охирида қизга етишади. Улар бахтиёр ҳаёт кечиришади. Ҳинд эртакларидан фарқли ўлароқ. Эрон эртакларида сеҳр камроқ учрайди. У иккинчи даражалидир. Йигитнинг қизга етишиш учун ҳар қандай қийинчиликларга бардош беришини тавсифлаш ҳикоят мақсад- моҳиятини ташкил этади³⁵.

Бундай ҳикоятларга “Шаҳзода Ардашер ва Ҳаётуннуфус қиссаси” ни мисол келтириш мумкин. Бунда воқеалар ривожини кузатганда, Эрон ва Араб мотивлар бир-бирига шу қадар жипслашиб кетганки, улар ҳикоятнинг мукамаллигига дахл қилмаган.

“Басралик Ҳасан қиссаси”да араб-эрон мотивларининг қўшилиб кетиш жараёни аниқ кўринади. У икки қисмга ажралади: кириш қисми: унда басралик заргар, ёвуз сеҳргар – Ҳасан ва оловга сиғинувчи форс – Баҳрон Муғ динига қизиқиб қолганини баҳона қилиб, ундан етиб бўлмас тоғ қоясига чиқиб, сеҳр учун керак бўладиган нодир ўсимликни олишда фойдаланмоқчи.

Ҳикоятдаги бу лавҳа арабларнинг Эронни фатҳ этиши-ю, халифалик ўрнатилишидан кейин эрон ва араб сиёсий гуруҳларининг тўқнашуви даврида вужудга келган бўлса, эҳтимол.

Ҳикоятнинг иккинчи қисмида ошиқнинг маъшуқасини қидиришга тушиш элементлари Эрон эртакларига хос. Унда бир кеча афсунгарлар, сеҳргарлар, куш-қизлар, бутун бошли жинлар армияси бўйсунадиган сеҳрли таёкча, кўринмас қалпоқча, сеҳрли дўмбира, сирли эшиклар мавжуд.

Демак, юқорида кўриб ўтган “Минг бир кеча” эртакларидаги бундай образлар, лавҳалар ва ашёларнинг мавжудлиги асар эртаклари пойдевори ҳинд-эрон манбалари асосида бунёд бўлганлигига шубҳа қолдирмайди.

³⁵ “Минг бир кеча”нинг муҳаббат эртакларига юнон романларининг таъсири ҳақида Г.Э.Грюнбаум китобида ўқишнинг мумкин. Қаранг: Грюнбаум Г.Э. Элементы греческой формы в сказках «1001 ночи». – Арабская средневековая культура и литература. – М., 1978.

“Минг бир кеча” услуби “хикоят ичида хикоят” тузилишига эга бўлган йирик асар ҳисобланиб, жанр жиҳатидан ҳам ранг-барангдир. Унда кўпинча севги-муҳаббат, макр-ҳийла, саёҳат, қаҳрамонлик ҳақидаги сеҳрли-фантастик хикоятлар, ҳаётий новеллалар, шунингдек, ўрта аср арабларининг энг севимли жанри бўлган панд-насиҳатга оид хикоят ва ривоятлари ўрин олган. Латифалар қаҳрамони, одатда, ҳаётий шахслардан олинган, масалан, халифалар, қозилар, машҳур шоир ва олимлар. Шунга кўра, “Минг бир кеча” асари хикоятлари бир-биридан ҳажми, яратилиш вақти, мазмун-моҳияти, бадиийлиги жиҳатидан фаркланади.

“Минг бир кеча”нинг энг қадимги хикоятлари ал-Масъудий ва Ибн ан-Надимлар таъкидлашганидек, “Ҳинд-эрон” хикоятлари бўлиб, асосан “Ҳезор афсоне”дан арабчага таржима қилинган. Бу ерда “ҳинд” – “Калила ва Димна” каби асарлар эътиборга олинапти. “Калила ва Димна”ни ҳинд подшоҳи Добшалим учун файласуф Бейдапо ёзади. Асарда ҳумронлик сиёсатида подшоҳ нималарга асосланиши ва унинг аъёнлари қандай фазилатли бўлиши ҳақида ҳикмат ва донишмандлик билан панд-насиҳат тарзида битилади. Буни Эрон шоҳи Ануширвон Сосоний (531–579) эшитиб, ҳаким Барзуя орқали китобни келтиртиради. Уни паҳлавий тилига таржима қилдиради. Бу китоб VIII асрга келиб Абдуллоҳ ибн Муқаффа томонидан паҳлавийдан арабчага ўгирилади³⁶.

Тўпламнинг арабча таржимаси VIII асрда араб-мусулмон маданияти, Эрон маданий одатларига сингиб бораётган бир даврда амалга оширилган. “Ҳезор афсоне”нинг исломийлашган ва арабийлашган варианты VIII асрда “Минг кеча” деб номланган бўлиб, у сақланмаган. “Ҳезор афсоне” тўплами бизгача етиб келмаган. Бу ҳақдаги хабарлар ўрта аср манбаларида келтирилган. Манбаларга кўра, тўплам милoddан аввалги 300 йилда форс тилида ёзилган³⁷. Бироқ тўпламнинг

³⁶ Калила ва Димна. / С.Ғаниева тарж. – Т.: Истиклол, 1988. – Б. 32–36.

³⁷ Гилемшин Ф.Ф. Татарский перевод “Тысяча и одной ночи” (языковые и

асосий образларидан бўлган Шаҳриёр ва Шаҳризодалар ёки ҳинд-эрон ҳикоятлари айнан мазкур тўпламдан олинганлиги аниқ. IX–X асрда Бағдодда “Минг кеча” номли тўплам тузилган, XII–XIII асрларга келиб, Қоҳирада мазкур тўпламга қатор янги ҳикоятлар киритилган, шу тариқа Мисрда яратилган эртақлар ундан ўрин олган. Шу даврда тўпламнинг номига ҳам ўзгариш киритилган. “Минг бир кеча”нинг Ироқ ҳикоятлари воқеа-ҳодисалари кўпинча Бағдодда, хусусан, унинг ҳунармандчилик ва савдо марказларида ёки халифа саройида содир бўлади. Унда тижоратчилар, ҳунармандлар, халифа ва унинг яқинлари, яхшию, ёмон вазирлари, одил ва адолатсиз қозилар, миршаблар, алдоқчилар, жория кўшиқчи қизлар, содиқ ва сотқин хизматкорлар, ҳарам соқчилари ва турли-туман шаҳар кишилари иштирок этадилар.

Шаҳризода сўзлаган воқеа-ҳодисалар шунақанги аниқ ва равшанки, буни тарих саҳифаларидан ҳам бемалол билиб олиш мумкин. Бағдод аҳолисини кўпроқ ҳаётдаги қизиқарли воқеа-ҳодисалар билан бирга сеҳр ва фантазия иштирок этган лавҳалар ҳам қизиқтирган. Шунинг учун ҳам “Минг бир кеча”даги ироқий ҳикоятларда сеҳр ва фантазияни учратиш мумкин. Бу унинг ҳинд-эрон гуруҳига мансубларидагина хос. Мессопотамия ерларида пайдо бўлган ҳикоятларда эса ғайритабиий кучлар иштирок этмайди.

Бинобарин Бағдод ҳикоятлари марказида асосан халифа Ҳорун ар-Рашид образи муҳим ўрин тутди. Бу образ орқали ўша давр халқининг бошқа амалдорларнинг ноҳақликларидан қутқарувчи ҳамда кучли ва меҳрибон ҳукумат бошлиғини орзу қилишларини уқиш мумкин. Ҳақиқатдан ҳам, Ҳорун ар-Рашид Бағдодда 786 – 809 йилларда ҳокимиятни бошқарган халифа. У халифаликни бошқарган даврда халқ ҳаёти бир оз яхшиланган, адолат қарор топишни бошлаган. Халқ Ҳорун ар-Рашид

тимсолида Ислом тарихида ўчмас из қолдирган халифа Умар (р.а.) ни кўришни бошлаган эди.

X–XI асрларда халқ Ҳорун ар-Рашид даврини қўмсаб, унинг образини идеаллаштирган. Ҳорун ар-Рашидга бағишланган ҳикоятлар асарнинг жуда катта қисмини қамраб олган. Бундай ҳикоятларга “Бир соатлик халифа ёки Абулҳасан Уммоний қиссаси”, “Уч олма ҳақида ривоят”, “Икки вазир билан Анисулжалис ҳикояти” ва бошқа ҳикоятлар киради. Унда ҳаётда яшаб ўтган ўша халифа ва унинг атрофида ҳамиша бўлиб турган шахслар иштирок этишади. Бу ҳикоятлар асосан Бағдод, Куфа ва Ироқнинг бошқа йирик шаҳарларида бунёд бўлганлиги аниқ. Ҳикоятларда доимий уйқуси қочган халифа Ҳорун ар-Рашид вазири Жаъфар ва жаллоди Масрур билан кўча айланиб туриб, бу жараёнда турли воқеа-ҳодисалар содир бўлиши кузатилади. Ҳикоятларда Ҳорун ар-Рашид образида ўз ўрнида қаҳрли, раҳмли, бир оз телба, адолатли, қувноқ, жаллод, мурувватли шахс тимсолини кўриш мумкин. Булар қаторида “Нуриддин ва Марям зуннор” қиссаси каби ҳикоят сюжетида Ироқ ҳаёти, этнологияси акс этган лавҳаларни қўплаб учратиш мумкин. Кўпгина ҳикоятларда у ҳазил - мутойибани хуш кўрувчи шахс сифатида гавдаланади ҳамда ўша муҳитни яратувчи киши сифатида ҳам кўрсатилади. “Бир соатлик халифа ёки Абулҳасан Уммоний қиссаси”да Абулҳасаннинг саройга олиб келиб, унга ҳукмдор сифатида муомала қилиши лавҳаси бунга мисол бўла олади.

Тўпламнинг бизгача етиб келган варианты XVI–XVII асрда Усмонли турк султони Салим (1512–1520) нинг Миср ва Сурияни забт этган даврига хотима ясаган нусхасидир. Шу тахлит “Минг бир кеча” жаҳоннинг турли халқлари ҳикоятларини ўзида мужассамлаштирган йирик асарга айланди.

2-§ “Минг бир кеча”да композиция ва сюжет

Асар композицияси тушунчасига “Адабиётда композиция — асарни бадий шакллантиришга хизмат қиладиган турли

қисмларнинг ҳолати, ўзаро боғлиқлиги, воқеа, характер-образлар, лирик чекинишлар, тафсилотлар баёни ва шу каби маълум мақсадга бўйсундирилади. Асар композициясининг яхлитлиги унинг асосий шартидир,” – дея таъриф берилади³⁸. Шунга кўра “Минг бир кеча” асари композициясини бош қаҳрамон шоҳ Шаҳриёр ва унинг рафиқаси эртақчи Шаҳризода образлари бошқаради. Ҳар тун Шаҳризода томонидан ўта топқирлик билан шоҳга айтиладиган эртақлар тизими минг бир кечага чўзилади. Мақсад – шоҳни аёлларни қатл эттириш фикридан қайтариш. Ҳикоят ичида ҳикоят усулида ёзилган бу улкан асар мана шу бош ғоя атрофида бирлашиб, барча катта-кичик қисса ва эртақлар ўзаро бир ипга тизилади. Асарнинг ички драматизми ҳам шундан келиб чиқади.

“Минг бир кеча” эртақлари марказида турган Шаҳризода саргузашти асарнинг сюжет мантиқини ташкил этади. Ҳиндистон ва Хитой подшоси Шаҳриёр укаси – Самарқанд ҳокими Шохзамонни кўргиси келиб, ўз юртига чақиртиради. Шохзамон эндигина шаҳар дарвозасидан чиққанида, хотини қуллари билан айш-ишрат бошлайди. Шохзамон акаси йўғида келин ойисининг чўрилар ва қуллар билан бирга ўтирганини кўриб, воқеани акасига айтади. Бунини эшитган Шаҳриёр биргина хотинидан эмас, балки мамлакатадаги барча аёллардан ўч олиш пайига тушади. У ҳар тун бир қизга уйланиб, эртасига уни қатл эта бошлайди. Вазир қизи Шаҳризода шоҳни бу йўлдан қайтаришга қарор қилади. У дейди: “Қизларни ҳалокатдан қутқаришга сабабчи бўлиб, шоҳ билан умрбод ҳаёт кечиранман ёки бутун халқ қизлари қатори мен ҳам шоҳ қиличи остида ҳалок бўламан”³⁹. Шу тариқа Шаҳризода ҳар тун шоҳга ибрат ва ҳикмат бўлган ҳикоятлар айта бошлайди.

Шаҳризода шу тариқа аёлларнинг ор-номуси, шаъни учун курашиб, охир ғалаба қилади. Ёзувчи С. Цвейг “Минг бир кеча”

³⁸ <http://library.ziyounet.uz> > book > download

³⁹ Минг бир кеча. Араб эртақлари. 8 жилдлик. / С.Муталлибов таржимаси. – Т.: Ўздавнашр. 1959. Ж.1. – Б. 23.

ни дунёнинг энг қизиқарли ва кучли ҳаёт воқеа-ҳодисаси — “аёллар ва эркаклар орасидаги абадий драмани акс эттирувчи” деб баҳолаганда тўла ҳақли эди. Асар насрий ҳикоят услубида ёзилган бўлиб, ора-орада қиссалар мазмунини чуқурлаштириш, унга ёқимлилиқ ва чирой бахш этиш мақсадида шеърӣ парчалар ҳам берилади.

“Минг бир кеча” жаҳон адабиётида оғзаки ижод асосида юзага келган ёзма адабиёт намунаси сифатида ўрганилиб келинмоқда. Шарқ насрининг турли жанрларини ўз ичига олган мазкур асарда кичик-кичик масал, ҳикоят, ривоят, нақллар ҳам, катта-катта саргузашт қисса ҳам, афсона ва эртаклар ҳам мавжуд. Барча эртаклар халқнинг ўй-фикрлари, орзу-истакларини акс эттиради. Саргузашт қиссаларда эса, охири нима билан тугаши тоқатсизлик билан кутиладиган воқеаларни, муҳаббат можароларини, ҳаётӣ қиссаларни учратиш мумкин. Эртак ва қиссалар ўз ўқувчисини кўҳна Бағдод кўчаларига элтади, китобхон эса, бутун Шарққа машҳур халифа Ҳорун ар-Рашид билан бирга бу ерларни кезади. Синдбоднинг саёҳатлари эса денгиз саргузаштлари туркумига киради.

Араб маданиятининг ўзига хос хусусияти шундаки, унда аниқ фанлар жуда таракқӣ топган эди, ҳунармандчилик ва савдо-сотик билан боғлиқ бўлган фанлар: математика, астрономия, география яхши ривожланган эди, шу билан бир қаторда Ислом дини маданияти ҳам гуллаб-яшнаган эди.

Ўша даврда араб сайёҳлари Ҳиндистон, Хитой, Африка ҳамда шарқӣ Европагача кириб бордилар. Араб сайёҳларидан Масъудӣ, ибн Даст, ибн Фадлан ва бошқалар бу ўлкалар ҳақида асарлар ёзиб, хариталар туздилар⁴⁰.

Бу ривожланишларнинг барчаси “Минг бир кеча” ҳикоятларида ўз аксини топган. Хусусан, асарнинг биргина “Канизак Таваддуд”

⁴⁰ Бу ҳақда қараңг: Салимов Т. Маҳкамов С. Жаҳон тарихи. 7-синф учун дарслик. Осиё мамлакатларида ўрта аср шаҳарлари. Ҳунармандчилик ва савдо. — Т.: 1999. — Б. 108.

ҳикояти лавҳаларида канизак образини диний ва дунёвий илмлар билағони сифатида кўрсатилгани бунга ёрқин далилдир⁴¹.

“Минг бир кеча” ҳикоятларида Ҳиндистон, Хитой афсонавий бойликлар мамлакати сифатида тасвирланган. Хитой чинниси, Ҳиндистоннинг ғаройиб бойликлари, Эрон гиламлари, Суриянинг нафис матолари фақат табиат инъоми бўлиб қолмасдан, асосан унинг меҳнатсевар халқи томонидан яратилганлиги тарихчилар томонидан эътироф этилади. Ҳинд ҳунарманд заргарлари яратган зеб-зийнат буюмлари, олтин ва кумушдан қилинган идишлари узоқ мамлакатларда маълум ва машҳур эди. Фил суягидан ва ёғочнинг қаттиқ новдаларидан ясалган ҳайкал ва ҳайкалчалар фақат Ҳиндистондаги ибодатхоналарни безаб қолмасдан, балки кўшни мамлакатлар ҳукмдорлари, бой зодагонлари саройларида ҳам бағоят қадрланган. “Минг бир кеча” ҳикоятларининг деярли барчасида юқорида айтиб ўтилганларнинг ҳар бири қайта-қайта тилга олинади⁴².

Бу дурдона асарда бир неча халқлар қадим урф-одатлари, дини, турмуш тарзи бадий образларда ажойиб талқин этилганини кўриш мумкин. Юнон, Рум, Хитой, Ҳиндистон, шунингдек, Ўрта Осиё халқлари этнологиясига оид лавҳаларни ҳам учратиш мумкин. Балки, шунинг учун ҳам бу асар бебаҳолигича асрлар оша, бутун дунё адабиётшунослари, этнографлари ва тарихчи олимлари эътиборини жалб этиб келаётгандир.

“Минг бир кеча” ўз услубига кўра “ҳикоят ичида ҳикоят” тарзида тузилган: бутун асарнинг бош қолипловчи ҳикояти, яъни Шаҳриёр ва Шаҳризода ҳикоятлари бўлса, қолган қиссалар ичида ҳам яна кичик-кичик ҳикоятлар, ривоятлар келтирилади. Шу хусусият асар фабуласи, оҳангига ҳам таъсир этган.

⁴¹ Минг бир кеча. /Ахрор Маҳдум тарж. ЎзР. ФАШИ. Л. №77. – Б. 380.

⁴² Минг бир кеча. Араб эртаклари. 8 жилдлик. /С.Муталибов таржимаси. – Т.: Ўздавнашр, 1959. Ж. 1. – Б. 23.

Эртақлар характериға хос хусусиятлардан бири, қахрамон йигит ва қизни бошқаларға қарағанда гўзал, доно ва баркамол қилиб тасвирлаш. Асар ўз қахрамони таъриф ва тавсифини қуйидагича беради. Масалан, “У йигитнинг қомати келишган, чеҳраси гўзал, икки юзи қизил гулдай, қошлари туташган, ўзи ширин сўз, доимо кулиб турар, хурсандчиликни суяр экан”,⁴³ каби.

“Минг бир кеча” эртақлари мундарижаси ҳам, бадий шакли ҳам, тили ва баён услуби ҳам хилма-хил. Бу ҳам уларнинг турли халқларға мансуб эканлигидан ва ҳар хил даврларда майдонға келганлигидан далолат беради. “Ҳар бир эртақда ўзи яратилган макон ва замоннинг “ҳид”и келиб туради. Эртақлар поэтикасида ҳам ҳудудлардаги ўзига хослик кўзга ташланади,” – деб ёзганида тўла ҳақли эди Ж.Асқарова ўз мақоласида⁴⁴.

“Минг бир кеча” эртақларида унинг мазмунидан ҳам шаклиға, сўз безамасиға кўпроқ аҳамият берилганлиги, муболаға, ўхшатиш каби санъатлардан усталик билан ўринли ва самарали фойдаланилганини кўрамыз.

“Минг бир кеча” эртақларида тасвирланган қахрамон шахслар, воқеа-ҳодисалар жараёнида кўп хусусиятлари ибтидодан интиҳогача бўрттирилади, бадий бўёқ қуюқлашади. Бу, албатта, эртақ ва қиссаларға хос хусусиятдир. “Минг бир кеча” балоғат илмининг юқори даражаси – кенг китобхонларға завқ берадиган содда, бироқ мўъжизали тилда ёзилган. Ўхшатиш, муболаға каби санъатлардан фойдаланиш, сажъ билан гапириш бу асарда тез-тез учрайдиган хусусиятдир.

Шаҳризода сўзлаган эртақлари мотивлари тизими сюжетнинг ранг-баранглигини таъминлаган. Унда ҳайвон ва паррандалар ҳақидаги эртақлар, майший эртақлар, сеҳрли-фантастик эртақлар тизими ўрин олган. Ҳайвон ва паррандалар ҳақидаги эртақларға “Кийик билан товус”, “Сув қуши билан

⁴³ Минг бир кеча. Араб эртақлари. 8 жилдлик. / С.Муталибов таржимаси. – Т.: Ўздавнашр, 1960. Ж. 3. – Б. 62.

⁴⁴ Асқарова Ж. Эртақчилик аънаналари. // Жаҳон адабиёти. 2018 йил, 8-сон. – Б. 56.

тошбақа”, “Бўри, одам ўгли ва тулки”, “Сичқон билан латча”, “Қарға билан мушук”, “Қарға билан тулки, бурга билан билан сичқон ва бургут билан чумчук”, “Кирпи билан ёввойи каптар”, “Чумчук билан товус”⁴⁵ каби эртақларни мисол келтириш мумкин. Маиший эртақларга асарнинг “”Али ибн Баккор ва Шамсуннаҳор ҳикояти”, “Шоҳ Шаҳрамон ўғли Қамаруззамон ва малика Будур ҳикояти”, “Анжад билан Асад ҳикояти”, “Наима билан Неъмат”, “Мошиначи, букри, яҳудий шоҳид ва насронийлар”, Икки вазир билан Анисулжалис”, “Савдогар Айюб билан унинг ўғли Ғаним ибн Айюб” ва бошқа шунга ўхшаш ҳикоятларни мисол келтириш мумкин. Сеҳрли эртақларга “Бой билан жин”, “Охули чол”, “Хачирли чол”, “Балиқчи билан дев”, “Сеҳрланган йигит”, “Ҳаммол билан қизлар”, “Подшо Бадрбосим ва малика Жавҳара”, “Сайфулмулук қиссасси”, “Жодугар Далила билан қизи Зайнаб” ва шу каби кўплаб ҳикоятларини мисол келтириш мумкин.

Эртақлардаги “Сюжетнинг инициал қисмини эпиграф, кириш, бошлама, экспозиция ташкил этади. Эпиграф эртақчининг тингловчига айтган мурожаатини англатади. У асосан маҳоратли эртақчи ижодига мансуб бўлиб, шакл-шамойили турлича ифодаланган”⁴⁶. Шу нуқтаи назардан асар қиссаларидаги ривоят усулига аҳамият берадиган бўлсак, эртақлар турли халқларга мансуб бўлса ҳам, XV-XVI асрларда Мисрда йиғилиб бир тўплам шаклига келтирилганлиги учун унда китобнинг бошланишидаёқ Исломий муқаддимани кузатиш мумкин бўлган “ҳамд”дан бошланиши бунга ёрқин далилдир:

" بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ وَالصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ عَلَى سَيِّدِ الْمُرْسَلِينَ
سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِهِ وَصَحْبِهِ صَلَوةٌ وَسَلَامٌ دَائِمِينَ مُتَلَازِمِينَ إِلَى يَوْمِ الدِّينِ (و
...)⁴⁷

Ҳикоятнинг бошланиш қисмида қуйидагиларни ўқиймиз:

⁴⁵ Минг бир кеча. Араб эртақлари. 8 жилдлик. / С.Муталибов тарж. – Т.: Ўздавнашр, 1960. Ж. 3. – Б. 2–60.

⁴⁶ Имомов К. Ўзбек халқ насри поэтикаси. – Т.: Фан, 2008. – Б. 115.

⁴⁷ الف ليلة و ليلة. مصر. القاهرة. 1976م ج. 1. ص. 2.

"فان سير الاولين صارت عبرة للآخرين لكي يرى الانسان العبر التي حصلت لغيره فيعتبر و يطالع حديث الامم ما لسألقة و ما جرى لهم فينجزر فسبحان من جعل حديث الاولين عبرة لقوم آخرين " فمن تلك العبر الحكايات التي تسمى ألف ليلة و ليلة و ما⁴⁸ فيها من الغرائب و الأمثال..

(Яъни ўтганларнинг бошдан кечирган кунлари, ҳаётлари, ҳар қандай ҳодиса, воқеалари келажак авлод учун улуг тажриба ва буюк ибрат бўлди. Ўтмишнинг ана шундай ибратли меъросларидан бири "Минг бир кеча" ҳикоятларидир.)

Ва яна:

و الله أعلم انه كان فيما مضى من قديم الزمان..

(Аллоҳ билгувчироқдирки, қадим замонлардан бирида бор эди..)⁴⁹ – деб ҳикоят бошланади.

Шаҳризоданинг ҳар кечкурун ҳикоят айтишни бошлаши қуйидаги тарзда бошланади: (Эй, саодатли шох, айтишларича..)⁵⁰ каби. Тонг отиб Шаҳризод ҳикоят айтишни тўхтатиш жараёни эса айрим кечаларда қуйидагича тугалланса:

و ادرك شهرزاد الصباح فسكتت عن الكلام المباح فلما أصبح الصباح دخل الملك محل الحكم و احتبك الديوان الى آخرين نهار ثم طلع الملك قصره فقالت لها اختها دنيا زاد تممي لنا حديثك قالت حباً و كراماً... (Яъни Шаҳризод тонг отганини сезгач,

ҳикоят айтишни тўхтатди, тонг отгач, подшо девонга чиқиб кечгача ўз вазифаси билан машғул бўлди. Сўнгра қасрига кўтарилди, Шаҳризоданинг синглиси Дунёзод опасидан ҳикоятини давом эттиришни сўради..)⁵¹ Бошқа кечаларда эса:

ادركت شهرزاد الصباح فسكتت عن الكلام المباح.⁵²

(Яъни, тонг отганини сезган Шаҳризода қизиқарли ҳикоятини тўхтатди) тарзида якунланади. Шу хилда ҳар сафар ҳикоят тонгда тугалланмай қолаверади.

К.Имомов эртақнинг Кириш қисмини қуйидагича изоҳлайди: "Кириш сюжетнинг алоҳида қисми бўлиб, унинг мукамал намунаси профессионал эртақчи репертуарида

⁴⁸ Ўша жойда. – Б. 2.

⁴⁹ Ўша китоб. – Б. 2.

⁵⁰ Ўша китоб. – Б. 8.

⁵¹ ألف ليلة و ليلة. مصر. القاهرة. 1976م ج. 1. ص. 6.

⁵² Ўша китоб. – Б. 2.

учрайди,” – дейди⁵³. Ўзбек халқ эртаклари Кириш қисмида анъанавий сўз ўйинини кузатишимиз мумкин: “Бор эканда, йўқ экан, бўри баковул экан, тулки ясовул экан, қарға қақимчи экан, чумчук чақимчи экан..” Бироқ “Минг бир кеча” эртакларида бу ҳолатни кузатмаймиз. Асар ровийлари турли давр ва макон кишилари бўлгани учундир, балки, эртак ва ривоятлар турли услубда бошланади.

“Бошлама (зачин) анъанавий формула шаклини олган, асосан воқеа вақти ва маконини англатади. Вақт ўтган замонда юз беради. Воқеа юз берган жой номи, аниқ маконни ифодалайди. У персонажлар тизими, ҳар бирининг касб-корини белгилайди”⁵⁴. Дарҳақиқат, Шаҳризода ўз эртакларини “Бир вақтлар Мисрда бир подшоҳ бўлиб, адолатли ва марҳаматли экан,” (“Вазир Нуриддин билан унинг биродари ҳикояти”), “Қадим замонларда Хитой шаҳарларининг бирида бир мошиначи бўлиб, ҳазил-мазахни ортиқ севар экан,” (“Мошиначи, букри, яхудий шоҳид ва насронийлар”), “Ўтган замонда бир савдогар бўлиб, мол дунёси ниҳоят даражада кўп экан,” (“Савдогар Айюб билан унинг ўғли Ғаним ибн Айюб”) жумлалари билан бошлайди. “Бошламанинг шаклий тузилиши барқарор эмас”⁵⁵. Дарҳақиқат, “Минг бир кеча эртакларининг асосий эртаги, асосан “қадим замонда”, “ўтган замонда”, “бир замонларда”, “кунлардан бир кун” содир бўлганлигидан дарак берса, асосий эртак ичидаги кичик ҳикоятлар эса тўғридан-тўғри бошланиб кетади. Чунки у энди ички персонажлар тилидан ривоят қилинади. Бу ҳолатни бошламасиз келган эртаklar сирасига киритамиз. Бу ҳам “Минг бир кеча” асари ривоят услубининг ўзига хослигини таъминлайди.

“Минг бир кеча” эртакларидаги конфликт инсон ва унинг турмуш-тарзи, зукколик, тadbиркорлик каби ғоялар замирида юзага келади. Унинг ечимида эса, тўғрилиқ, поклик, донолик

⁵³ Имомов К. Ўзбек халқ насри поэтикаси. – Т.: Фан. 2008. – Б. 115.

⁵⁴ Ўша китоб. – Б. 116.

⁵⁵ Имомов К. Ўзбек халқ насри поэтикаси. – Т.: Фан. 2008. – Б. 116.

улуғланади. Бир сўз билан айтганда, салбий ва ижобий ҳолатлар китобхонга аниқ ва равшан акс эттирилади. Тугаллама сюжетнинг якуний қисми. Энди у китобхонга кўтаринки рух бағишлаши лозим. Шунга кўра, Шаҳризода ўз эртақларини аксар “Шоҳ вазирни йигитнинг мамлакатига шоҳ қилиб тайинлабди”, (Юнон шоҳ, вазир ва ҳақим Рўён ҳикояти”), “...Нуриддин халифа хузурида бир умр фароғатда яшаб, ошини ошаб юраверибди”, (“Икки вазир билан Анисулжалис ҳикояти”), “Шу зайлда улар то лаззатларни бузувчи, мажлисларни тарқатувчи ўлим элчиси келгунча, шод-хуррамлик билан ширин умр кечириб ўтишган экан” (Жодугар Далила билан қизи Зайнаб” ҳикояти) каби тугаллама билан якунлайди.

“Минг бир кеча” эртақларида акс этаётган қаҳрамон шахслар, воқеа-ҳодисалар жараёни кўп хусусиятлари ибтидодан интиҳогача бўрттирилади, бадий бўёқ қуюқлашади. Бу албатта, эртақ ва қиссаларга хос хусусиятдир.

“Минг бир кеча” ҳикоят ва қиссаларида ошиқ йигит севгилиси висолига етишишда кўпинча дўстлари, тадбиркор вазирлар, ишбилармон кампирлар мададига таянади.

“Минг бир кеча” ўз эртақларида муҳаббатни улуғлайди. Ишқ-муҳаббат масаласи бу йигитлар – Шаҳзода, вазир ва савдогарзодалар учун ўз бахти ва кучини синаш, имтиҳон йўлидир. Улар ҳеч нарсадан қайтмайди. Бу нарса эртақлардаги халқ руҳининг ўлмаслиги, инсоннинг эзгуликка талпиниши ифодасидир.

Ҳикоятлар мажмуасига хос хусусият, уларда самовий кучлар, дев-ажина, илоҳий парилар иштирок этади. Ҳикоят шуниси билан ҳам қизиқарли. Улардаги фантазия кучли. Бошқа халқлар эртақларидан фарқли ўлароқ “Минг бир кеча”да дев ва парилар инсонга хизмат қилади. Уларни кўтариб учади, йигит ва қизни бир-бирига етказишда асосий сабабчи ҳам бўлади. Шундай ҳолатлар ҳам мавжудки, унда дев маликаларни севиб қолади. Ўғирлаб кетиб, инсон оёғи етмайдиган ерда, ёки ер қаърида сақлайди. Табиийки, у яна озод қилинади. Сەҳрли фантастик

эртактларда жинлар тоифасидаги илохий паривашлар инсонни улуғлайди, хурмат қилади. Парилар инсонга хизмат қилади, муҳаббатини изҳор этади. Буни “Шоҳ Шаҳрамон ўғли Қамаруззамон ва малика Будур” ҳикоятида кўришимиз мумкин⁵⁶.

Бундай воқеалар ҳикоятларда кўп учрайди. Чунончи, “Басралик Ҳасан қиссаси”⁵⁷да яққол кўриш мумкин. Ёш, соддадил, заргар Ҳасан эронлик моҳир сеҳргарнинг ҳийласига учиб, кўп қийинчиликларга дуч келади. Тоғда адашиб юриб, бир қасрга киради. Худди шу ерда у бир тўда қушлар учиб келиб, одамзодга айланганда улар орасидаги энг гўзал ва сарвқомат кизни севиб қолади. Қуш-қизлар учиб кетишади. Ҳасан ўз маҳбубасини излаш, қўлга киритиш мақсадида хавф-хатар олдида чекинмайди, қарорини ўзгартирмайди. Ҳасан ўз мақсади – Маноруссаного етишиш жараёнида ҳеч нарсадан қайтмайди. У ўлим макони – Вок жазирасига бориб, севгилисини қайтариб келади. Кичик ҳажмдаги бир-икки ҳикоятни ҳисобга олмаганда, асарда фақат “Али ибн Баккор ва Шамсуннаҳор қиссаси”⁵⁸ қайгули тугайди. Унда бир-бирига ташна, ғам билан тўлган қалблар ҳарорати, бир-бирига етиша олмаган ошиқ-маъшукларнинг фожеаси ҳикоят қилинади.

“Минг бир кеча” асарида Шаҳризоданинг подшо Шаҳриёрга сўзлаб берган эртактари мазмунан бой. Бу эртактлар орасида ишқий мазмун маъно касб этиш билан бирга, тарихий, ахлоқий, фикҳий (қозиларнинг ажойиб ҳукмлари) масалаларга оид ҳикоятлар ҳам борки, уларда ҳаёт муаммолари ҳаққоний равишда теран ва равшан тасвирланган. Жумладан, “Ҳорун ар-Рашид билан Муҳаммад ибни Али Жавҳарфуруш”, “Ҳорун ар-Рашид билан Али ажамий”, “Ҳорун ар-Рашид, Жаъфар, канизак ва имом Абу Юсуф”, “Холид ибн Абдуллоҳ Қасрий билан ўғри йигит”,

⁵⁶ Минг бир кеча. Араб эртактари. / А.Расулов тарж. – Т.: Ўздавнашр, 1960. 8 ж. Ж. 3.– Б. 121.

⁵⁷ Минг бир кеча. Араб эртактари. /А.Расулов тарж. – Т.: Ўздавнашр, 1963. 8 жилдлик. Ж.7. – Б. 278.

⁵⁸ Минг бир кеча. Араб эртактари. /А.Расулов тарж. – Т.: Ўздавнашр, 1960.8 ж. Ж. 3.– Б. 61

“Бадавий араб билан Жаъфар Бармакий”, “Абу Муҳаммад танбал ва Ҳорун ар-Рашид”, “Бармакийларнинг олий ҳимматлилиги ҳақида” каби ҳикоятларни мисол келтириш мумкин.

“Минг бир кеча” – халқ китоби, халқнинг қўп асрлик ижоди самараси. Подшоҳ Шаҳриёрни ва у орқали бутун китобхонни тўғри йўлга солмоқ учун моҳир эртақчи Шаҳризода ўша даврда мавжуд илмлар ҳақида, кишилиқ жамияти, унинг давлат тузуми қандай бўлиши кераклиги ҳамда подшоҳлардан тортиб оддий савдогаргача, умуман кишилар ҳулқ-атвори қандай бўлиши кераклиги ҳақида суҳбат ва насиҳат қилаётгандай бўлади.

Шуниси ҳайратланарлики, Шаҳризода севги-садоқат, макру ҳийла, сеҳру жоду, дўстлик-душманлик, ўғрилигу тўғрилик, дину диёнат, ҳаттоки, исломий тартиб-қоидалар ҳақидаги ҳикоятларни ҳар тун сўзларкан, булар ичида ноёб тошлар ҳақидаги маълумотлар ҳам четда қолмаган. Айниқса, бирор подшоҳ саройи безаклари ёхуд сарой аёллари тақинчоғи, бирор ашёнинг ноёб дуру-жавоҳирлари ҳақида гап кетганида, буни кузатиш мумкин.

Чунончи, асарнинг биргина “Шоҳ Умар ибн Нуъмон, унинг Шаррикони ва Зулмакони номли ўғиллари ҳикояти”ни олайлик⁵⁹. Унда айтишларича, Рум подшоҳи томонидан шоҳ Умар ибн Нуъмонга ҳадялар келтирилади. Тухфалар ичида “Рум шаҳрининг ҳуснда тенги йўқ нозанинларидан эллик нафар канизак бўлиб, улар ўзига хос олтин чакма тўнлар кийган, белларига олтин, кумуш, ҳар турли қимматбаҳо тошлар қадалган камарлар боғлаган бўлишиб, ҳар қайси канизак қулоғида ҳар донаси минг мисқол олтинга баробар лаъл тошлар бор экан”⁶⁰. Кўриниб турибдики, қадим замон подшоҳлари орасида бир-бирига қилинажак ҳадялар орасида ноёб, қимматбаҳо тошлар ҳам бўлган ва у жуда қадрланган.

Шунга кўра, “Минг бир кеча” асарининг мазкур ҳикоятида ҳам ғалати бир тош ҳақида гап боради. “...Баъзи араб шоҳлари жанг вақтида Искандар замонидан хазина топганлар ва уларни

⁵⁹ Минг бир кеча. Араб эртақлари. С. Муталлибов тарж. – Т.: 1959, Ж. 2, 3-бет.

⁶⁰ Минг бир кеча. Араб эртақлари. С. Муталлибов тарж. – Т.: 1959, Ж. 2, 9-бет.

беҳисоб қимматбаҳо моллар билан бирга олиб кетганлар. Топилган хазинанинг бир нуъом⁶¹ тухуми катталигидаги учта тошлардир. Бу тошлар оқ гавҳарларнинг энг олийларидан – ўта даража қимматбаҳо бўлиб, уларга юнонча хат билан сеҳрли сўзлар нақш этилган экан...”⁶², – деб Юнон подшоҳи элчилари шоҳ Умарга маълумот беришади.

Кўп минг йиллар илгари одамлар уларни ҳар хил хасталиклар ва ёвуз кучлардан инсонни ҳимоя этувчи туморлар тарзида бўйинларига тақиб юришган. Айрим рангдор тошлар кўмагида унинг соҳиби келажакни башорат қила олади, деб ишонишган. Бошқа баъзи бир тошлар гўё инсоннинг гуноҳи борми, ёки шубҳа остида юрибдими деган муаммони ҳал қилишга имкон беради, деб ҳисоблашган.

Асардаги мазкур ҳикоятда ҳам худди шунга ўхшаш жумлаларни ўқиш мумкин. Чунончи, “... У тошларнинг турли хил хосиятлари бор экан. Масалан, агар янги туғилган гўдакка уларнинг бирини осиб қўйилса, у болага ҳеч қандай зарар етмас, сувда чўкмас, ўтда ёнмас экан...”⁶³

Ҳақиқатдан ҳам, қадимдан ҳозирга қадар қимматбаҳо тошлар ҳақидаги афсоналар сақланиб қолган. Масалан, зумрад тоши тўғрисидаги афсоналарнинг бирида нақл қилинишича, Исо (а.с) ўз умрининг сўнгги кечасида шароб тўлдириб ичган Граал шокосаси йирик зумраддан кесиб тайёрланган эмиш⁶⁴.

Шунингдек, зумрад шифобахш хусусиятга эга. Масалан, тутқаноқ касаллигини даволайди, деб ҳам ҳисоблашган. Бошқа бир қадимий афсонага кўра, зумрад тоши ўз соҳибига келажакни башорат қиладиган куч бағишлар экан. Яна айтишадики, зумраднинг яшил бағрига тикилиб туриб, келажак ҳаётингизда юз берадиган нарсаларни кўришингиз мумкин экан.

“Минг бир кеча”нинг мазкур ҳикоятида шоҳ ўзига тортиқ этилган ноёб тошлар хосиятини билгач, фарзандларини “сувда

⁶¹ Туякуш тухуми.

⁶² Минг бир кеча. Араб эртаклари. С. Муталлибов тарж. – Т.: 1959, Ж. 2, 7-бет.

⁶³ Минг бир кеча. Араб эртаклари. С. Муталлибов тарж. – Т.: 1959, Ж. 2, 8-бет.

⁶⁴ Мўъжиза китоб. 3 жилдлик. Тузувчи Н.Николаева. Ж.3. – Т.: 1998, 441-бет.

чўкмас, ўтда куймас” бўлишини истаб уч гавҳарнинг бирини ўғли Шарриконга, иккинчисини ўғли Зуулмаконга, учинчисини эса кизи Нузхатуззамонга тақдим этади.

Ҳикоят воқеалари ривожда подшо фарзандларининг бошидан кечирган кўп азоб-уқубатлари лавҳалари орқали унинг замирида мана шу тош туфайли кўп балолардан омон қолиши ҳақидаги гоя илгари сурилганини фаҳмлаш қийин эмас.

Асарнинг тили ажойиб бўёқларга бой, унда тасвирланган нарсалар, саройлар, кийимлар, воқеалар мафтункор, ғайритабиий, кутилмаган ташбеҳлар, ҳайратомуз муболағаларга, ёрқин тасвирий воситаларга тўла. Ундаги эртақлар замирида дин, фалсафа, тарих, астрономия, география, ва ҳаттоки геология фанига оид маълумотлар ётишини идрок этамиз.

Эртақлар тилининг бундай камолоти унинг асрлар давомида сайқал топганлигини, халқ даҳоси билан етилган бадий ифода нафосати ва малоҳатини ўзида жамлаганлигини кўрсатади. Бунинг ҳаммаси “Минг бир кеча”га жаҳоншумул шуҳрат келтирди. Унинг жозиба кучини қарор топтирди.

“Минг бир кеча” эртақлари турли халқларга мансуб бўлса ҳам, XV-XVI асрларда Мисрда йиғилиб бир тўплам шаклига келтирилганлиги учун унда қиссаларнинг бошланишидаги ривоят усулининг бир хиллигини сезиш мумкин. Китобнинг бошланмасидаёқ, Ислом дини ёйилганидан бери мумтоз адабиётда қўлланадиган “ҳамд” билан бошланиши бунга ёрқин далилдир.

Асарнинг тили ажойиб бўёқларга бой, ташбеҳлар, муболағалар, ёрқин тасвирий воситаларга тўла. Ундаги эртақлар замирида дин, фалсафа, тарих, астрономия, география, ва ҳаттоки геология фанига оид маълумотлар мавжуд. Эртақлар тилининг бундай камолоти унинг асрлар давомида сайқал топганлигини, халқ даҳоси билан етилган бадий ифода нафосати ва малоҳатини ўзида жамлаганлигини кўрсатади.

“Минг бир кеча” учун асосий услуб бўлиб хизмат қиладиган қолип тузилиши ҳиндлардан кириб келганлигини, ҳинд адабиёти

ёдгорлиги бўлмиш “Калила ва Димна” каби асарлар ана шундай қолип ичида тузилган ҳикоятлардан иборатлигини, улардаги ҳар бир ҳикоят тугалланган ва бир-бирига боғланмаганини эътироф этиш мумкин.

Ўзаги эрон ҳикоятларида исломдан олдинги давр эрон ҳаётини кўрсатадиган лавҳалар очиқ-ойдин кўринади. Эрон ҳикоятлари сюжети асосан муҳаббат тўқнашувлари асосида қурилади. Бунда бир неча афсунгарлар, сеҳргарлар, қуш-киелар, бутун бошли жинлар армияси бўйсунадиган сеҳрли табии, кўринмас қалпоқча, сеҳрли дўмбира, сирли эшиклар мажмуд. Бу эса ҳикоятларнинг аниқ эрон гуруҳига мансублигини кўрсатади.

Ўрта аср феодал ҳукмронларининг исканжасидан нажот топиш учун оддий халқ оммаси адолатли, халқпарвар подшога эришиш билан осойишталик ва фаровонликни барқарор этиш мумкин деб ўйлаган. У бир томондан феодал ҳукмдорларнинг жабр-зулмидан хонавайрон бўлиб, уларга қарши ғалаблар кўтариб турса, иккинчи томондан, адолатли ва маърифатпарвар ҳукмдори орзу қиларди. Адолатли ва халқпарвар ҳукмдор орзуси ўз навбатида прогрессив моҳиятга эга ҳам эди. Шунинг учун ҳам ўрта асрлардаги прогрессив илм-фан, санъат ва адабиёт аҳллари, халқ ижодкорлари адолатли ҳукмдор ғоясини тарғиб этганлар. Шунинг учун ҳам Боғдод ҳикоятлари марказида асосан халифа Ҳорун ар-Рашид образи муҳим роль ўйнайди. Унда ўша давр кишиларининг кучли ва меҳрибон ҳамда бошқа ҳукумат аъзоларининг ноҳақликларидан қутқарувчи ҳукумат бошлиғини орзу қилишлари ифодаланади.

Боғдодда яратилган ҳикоятларда нафақат хинд-эрон эртаклари руҳиятини, балки турли даврда Месопотамияда қадимги араб фольклорини ўзида мужассамлаштирган ҳикоятлар ҳам ўрин олган. Бундай ҳикоятларда бир-бирига ўхшаш лавҳаларнинг учраши араб ҳикоятгўйларининг маълум ва тушунарли бўлган материалларга ижобий ва эркин ёндашганларидан далолатдир.

XIV-XVI асрларда Мисрда Мамлукларнинг бюрократик бошқаруви жамият ҳаётининг барча томонларини қаттиқ назорат қилар эди. Мамлакатда ҳукм сурган руҳий ва ижтимоий эзилиш бадий ижодда, биринчи навбатда, халқ оғзаки ижодида ўз аксини топди. Буни биз “Минг бир кеча” эртакларининг охириги яратилган ҳикоятларида кўришимиз мумкин. Чунки, Бағдод ҳикоятларига қараганда “Минг бир кеча”нинг Миср ҳикоятларида XIV-XVI асрлардаги Миср шаҳарларининг ҳаётини кенгрок ёритиб берилишини кузатиш мумкин.

3-§ “Минг бир кеча” асари ўзбекча таржималарининг пайдо бўлиш тарихи

“Минг бир кеча” эртаклари мундарижаси, бадий шакли ва баён услуби турли хил. Бу асар ҳикоятларининг турли халқларга мансуб эканлигидан ва ҳар хил даврларда майдонга келганлигидан далолат беради.

Асарнинг тили бўёқларга бой, унда тасвирланган саройлар, кийимлар, воқеалар-ҳодисалар, ёрқин тасвирий воситалар, ташбеҳлар, муболағаларга тўла. Буларнинг барчаси “Минг бир кеча” таржимасининг ўзига хос тузилиш-табиатидан далолат беради. Аниқроғи, асардаги ҳар бир ҳикоятнинг таржимада алоҳида ёндашувни тақозо этадиган жиҳатлари бор. “Таржимоннинг вазифаси арабча матнни шундай такдим этиши керакки, у бошқа тилда ҳам (аслидагидай) фасохату балогати билан жаранглаб турсин. Ҳар қандай замонда ҳам таржимон шундай ифода усулини танлаши керакки, агар муаллиф таржимон тилида ижод қилганда, шундай йўл тутган бўларди, дея олайлик”⁶⁵, – дейди академик И.Ю.Крачковский.

Бу фикрга қўшимча равишда таржима давр адабий диди, адабий тили хусусиятларини акс эттиради ва шу асосда аслият

⁶⁵ Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. – М.; Л.: Изд. АН. СССР. 1956. Т. II. – С. 456.

замонлар ўтиб, янгидан “кашф этиб” борилаверади, дейишимиз мумкин.

Дастлабки бобда қайд этганимиздек, “Минг бир кеча” асари XX аср бошларида Туркистон диёрида ҳам шуҳрат қозонган. Араб ва форс тилини билган зиёли ўзбеклар уни асл нусхаларида мутолаа қилишган. Асар турк, татар, ўзбек тилларига таржима қилинган. Ўша пайтдан бошлаб унинг кўпгина сюжетлари ўзбек адаблари ижодига ўз таъсирини кўрсата бошлаган.

“Минг бир кеча”нинг бир неча тилдаги нусхалари Ўзбекистоннинг қадим кўлёзмалар хазиналарида сақланаётир. Жумладан, Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институтининг Ҳамид Сулаймон номидаги фондида “Минг бир кеча” китобининг 1913 йилда Тошкентда нашр этилган (Таржимон Сидқий Хондайлиқий) ўзбекча нусхаси, 1891 йилда нашр этилган форсча нусхалари, Мисрда чоп этилган 528 саҳифадан иборат бўлган арабча нусхаси ҳамда туркча нусхаси сақланмоқда⁶⁶.

Абу Райҳон Беруний номидаги Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институти нодир кўлёзмалар хазинасида ҳам мазкур китобнинг бир неча нусхалари мавжуд. Чунончи, 4 жилддан иборат, Мисрда нашр этилган арабча, 5 жилддан иборат 1889 йилда Байрутда нашр этилган арабча, 1891 ва 1914 йилда нашр этилган форсча, 2 жилддан иборат бўлган Сирожиддин Маҳдум Сидқий Хондайлиқий форсчадан ўгирган ўзбекча, 1912 йилда Тошкентда чоп этилган ўзбекча нусхалари, шунингдек, 1871 йилда Истанбулда нашр этилган туркча, 1897 ва 1903–1904 йилларда Қозонда нашр этилган татарча нусхалари сақланиб келинмоқда.

Абу Райҳон Беруний номидаги ЎзР ФА Шарқшунослик институти кўлёзма асарлар хазинасида Л №75 ва Л №77 рақамларда сақланаётган китоблар “Минг бир кеча” асарининг

⁶⁶ Сидқий Хондайлиқий аслида Хандақлик қишлоғида туғилганлиги учун Хандақлиқий номини олган ва ўз асарларида исмини خنداقلی (Хандақлиқий) деб кўрсатган, унинг ёзган асарлари устида ишлаган олимлар тилида Хондайлиқий бўлиб кетган. Ҳозирда Сидқий Хондайлиқий бўлиб танилган адабни биз ҳам Хондайлиқий деб аташга қарор қилдик.

ўзбекча таржимаси бўлиб, уни 1911–12 йилларда Саййид Аҳрор Маҳдум (Аҳрор бин Абдуллоҳ) амалга оширган.

Аҳрорхон Маҳдум Абдуллоҳ Маҳдум ўғли 1876 йилда Тошкент шаҳридаги Жинкўча маҳалласида - ҳозирги Зарқайнар маҳалласи 3-берк кўчанинг тахминан 24-уйларида туғилган. У ота-онадан жуда ёш етим қолган. Ота-бувалари эшонзодалар авлодидан бўлиб, ўз даврининг ўқимишли кишиларидан бўлгани учун “Маҳдум” номини олган. Саййид Аҳрорхон Маҳдум ҳам ёшлигидан илмга чанқоқ бўлгани учун 12 яшарлигида Бухорога бориб, узоқ муддат мадрасаларда таҳсил кўрган.

Аҳрорхон Маҳдум 46 ёшида 1922 йил 22 апрелда вафот этган. У зотнинг қабри ҳозир Ҳазрати Имом қабристонидадир. “Минг бир кеча”нинг дастлабки ўзбекча таржималари ҳақида Ж.Шариповнинг “Ўзбекистонда таржима тарихидан” номи билан 1965 йилда “Фан” нашриётида чоп этилган китобида маълумот берилган. Унда Сидқий Хондайлиқий ва Аҳрор Маҳдум “Минг бир кеча” таржимони сифатида тилга олинади. Бироқ Ж.Шарипов келтирган маълумотларда ноаниқликлар ҳам бор. Чунончи, у китобнинг 140-бетида “Бундан ярим аср илгари Сидқий Хондайлиқий таржима қилган “Алф лайла ва лайла” форс тилидан қисқартирилиб ағдарилган эди. Кейин бу асар Аҳрор Маҳдум томонидан араб тилидан ўзбек тилига таржима қилинган”, деб келтиради⁶⁷.

Бунда иккита янглиш фикр бор. Биринчидан, Сидқий Хондайлиқий “Минг бир кеча” асарини қисқартирган эмас, балки тўлиқ таржима қилган. Иккинчидан, Аҳрор Маҳдум арабчадан эмас, Сидқий Хондайлиқий каби форсийдан ўгирган. Ж. Шарипов ўз китобининг 174 – бетида яна бошқачароқ фикрни баён этган: “Сидқий Хондайлиқий “Минг бир кеча”ни форсчадан қисқартириб таржима қилгани учун Аҳрор Маҳдум уни арабчадан қайта таржима қилган деб тушунмаслик керак”⁶⁸.

⁶⁷ Ж.Шарипов. Ўзбекистонда таржима тарихидан. Инқилобгача бўлган давр. – Т.: Фан, 1965. – Б. 139-174.

⁶⁸ Ўша китоб. – Б. 140.

Аҳрор Маҳдум таржимасининг биринчи жилди ИККИНЧИ
 бетиди куйидагиларни ўқиймиз: *«...و هو نسحه لطوف تركستان و يلايتيغه
 او مشهور قندي عما ترجمه اندا قكه مقدما معرضلاري بولدي اني مطالعسيدين بي بهره و بي
 كسوت ابر ديولار چونكه هنوز ترك چه ترجمه بولماغان ايردي خير الناس من ينفع الناس
 مضموني اوزره خير التجار ملا محمد زفر ولد شكور محمد شكر الله سيد نينك حسن توجه
 و موهبي اهتمام لاري بيلا مذكور كتاب فارسي جامسي اور نيغه تركي خلعتيني كيوب محبوب
 من ارادنيك تركستان كل اسالنيده جلوكار بولدي امدي كه بو نسحه هم عربي و فارسي
 بر اثر لاريديك مقبول خاص عوام بولوب مذكور صاحب اهتمامي بيلان مترجم فقير نينك
 ناملاريني*

الى يوم القيام تيريك توكاي و بالله التوفيق"

(“...ва (хаттоки) бу нусхаи латиф Туркистон вилоятига иштихор
 топди. Аммо таржима андоқке муқаддиман маърузлари бўлди
 ани муталаасидин бебаҳра ва бенасиб эрдилар, чунки хануз
 туркча таржима бўлмагон эрди. “Хайру-н-нас ман янфаъун-нас”
 (Одамларнинг яхшиси одамларга наф келтирадиганидир)
 мазмуни узра хайру-т-тужжор Мулло Муҳаммад Зуфар валади
 Шукур Муҳаммад Шукруллоҳ Саййиднинг хусни таважжух ва
 сайъи ихтимомлари била мазкур китоб форсий жомаси ўрнига
 туркий хилъатини кийуб маҳбуби дилородек Туркистон
 гулистонида жилвагар бўлди. Эндики, бу нусха ҳам арабий ва
 форсий биродарларидек мақбули хоссу авом бўлуб мазкур соҳиб
 ихтимоми билан мутаржими фақирнинг номларини ила йавми-л
 кийама тирик тутгай ва биллаҳ ат-тавфик...)”⁶⁹

Таржимон маълумотларига қараганда, “Минг бир кеча”
 аввал арабчадан форсчага, сўнгра форсчадан ўзбекчага таржима
 қилинган. Форсий нусха таржимони Абдулатиф ат-Табризий
 бўлиб, бу китоб 1891 йилда Эронда чоп этилган. Ношири Қози
 Абдулкарим ва Қози Раҳматуллоҳдир. Худди шу нусхадан эса,
 Саййид Аҳрор Маҳдум таржима қилган. Бу ўзбекча нусха
 ношири Зуфар Шукур Муҳаммад ўғли бўлиб, котиби Мирзо

⁶⁹ Минг бир кеча. / Аҳрор Маҳдум таржимаси. ЎЗР ФАШИ. Л. №77. Ж. 1. – Б. 2. (Эски ўзбек ёзувида.)

Аҳмад кори. Китоб Тошкентда нашр этилган⁷⁰. Китобнинг охириги бетида таржима 1911–1912 йилларда амалга оширилганлиги қайд этилган бўлиб, 500 кечани ташкил этади.

Мана шундай аниқ маълумотлар бўлишига қарамай, Аҳрор Маҳдум “Минг бир кеча”ни араб тилидан таржима қилган, деган фикр илм аҳли орасида мавжуд. Чунончи, атокли шарқшунос олим Ш.Шомуҳаммедов ҳам “Халқ ижодининг ноёб дурдонаси” мақоласида “Минг бир кеча”нинг таржималари ҳақида маълумот бериб, дейди: “Иккинчи Аҳрор Маҳдум томонидан арабчадан таржима қилинган нусхаси эди”⁷¹. Афтидан, Ш.Шомуҳаммедовни Ж. Шарипов китобидаги маълумот чалғитган.

“Минг бир кеча”нинг ўзбек тилидаги яна бир таржимони Сидқий Хондайлиқийдир. Сидқий Хондайлиқий “Минг бир кеча” асари таржимасини 1912–1913 йилларда амалга оширган. Асарнинг биринчи жилди 356 бетдан иборат бўлиб, 1912 йилда Тошкент шаҳридаги “Осиё” ижодиёти босмахонасида чоп этилган. Иккинчи жилди эса 346 бетдан иборат бўлиб, 1913 йилда эски Тошкентнинг Ғулом Ҳасан Орифжонов босмахонасида чоп этилган. Минг бир кечадан иборат эртақларнинг барчаси таржима қилинган. Кеча ва ҳикоятларнинг бошланиши, ҳикоятлар тафсилоти Саййид Аҳрор Маҳдум китоби каби қора ҳарфда берилган. Тошбосма нусхалар Л. №10551, Л. №11820, Л. №11821, Л. №20924 рақамлари остида ЎзРФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида сақланмоқда. Тошбосма нусха ношири Мулло Мирзо Аҳмад бин Мирзо Карим соҳибдир.

Сидқий Хондайлиқий ва Саййид Аҳрор Маҳдум таржималарини қиёслаганимизда, қуйидагиларни кузатишимиз мумкин. Сидқий Хондайлиқий ва Саййид Аҳрор Маҳдум замондош бўлганликлари, орадаги бир, икки йилни эътиборга олмаганда асар таржимаси даврининг ҳам бирлиги, шу билан

⁷⁰ Аҳрор Маҳдумнинг «Минг бир кеча» асари таржимаси нашрини тезлаштириш ҳақида ношир Зуфар Шукур Муҳаммад ўглига илтимосномаси Алишер Навоий номидаги Адабиёт музейида сақланмоқда.

⁷¹ «1001 кеча». Сайланма / Нашрга тайёрловчи Ш.Шомуҳаммедов. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986, 5-б.

бирга, асар бир форсий манбадан таржима бўлганлиги сабабли ҳам бу иккала таржиманинг тил услуби деярли бир хиллигини кузатиш мумкин.

Сидқий Хондайлиқий ҳам Аҳроф Маҳдум каби ўз таржимасига муқаддима ёзган. Унда “Минг бир кеча” асари, унинг қиймати ва аҳамияти, хусусиятлари, асарнинг форсий таржимаси, таржиманинг даври, таржимонлар ҳақида, шунингдек, ўзини бу ишга илҳомлантирган, мутасаддилик қилиб, асар нашрини ташкил этган кишилар ҳақида фикрлар баён этилган.

Сидқий Хондайлиқий “Минг бир кеча”ни “фақат афсона ва ривоят китоби эмас, балки ҳикмат ва ибрат китобидир, тўғрироғи, афсона расми билан насиҳат сўзламоқ ва ҳикмат ўргатмоқликдур”, деб баҳолайди.

Форсий нусха таржимони Абдуллатиф ат-Туйсунжи ат-Табризийдир. Аммо Абдуллатиф ат-Табризий асарнинг фақат насрий қисминигина таржима қилган. Шеърӣй парчалар билан асарни зийнатлаш шоир Мирзо Сурушга топширилган. Бу ҳақда Хондайлиқий ёзади: “... Ва афсаҳушшуаро ва аблағул фузало Мирзо Сурушқа фармон қилдиларки, арабий шеърлар, мунинг ерига қадимий шоирларнинг шеърларидин ҳар мақомнинг лойиқида форсий шеърлар ёзгойсен ва ҳар шеърим, қиссага муносабати ва ҳикоятга мувофиқати бўлса, анинг мазмуни ўзининг форсий шеърга олғой”⁷²(Туркийдан табдил).

Демак, “Минг бир кеча”даги арабий шеърлар таржима қилинмаган, балки Мирзо Суруш улар ўрнига ўзи мувофик мазмунли шеърлар ижод қилиб ёки форс шоирлари ижодидан фойдаланиб, янги шеърлар келтирган.

Бу эса асарга эркин муносабатда бўлиб, асарни ўз миллий руҳига мослаштириш юз берганини кўрсатади. Дарвоқе, форсча нусха фақат шеърлари билан эмас, насрий матни билан ҳам

⁷² Минг бир кеча. / Сидқий Хондайлиқий таржимаси. ЎзР ФАШИ. Л. №10551. Ж. 1. – Б. 3.

арабий матндан фаркланади. Демак, адаптация бутун асар матнига хос дейиш мумкин.

Хондайликий давом этиб ёзади: "عرب زبانينك فهم..."

يکه قدرة تالماغان لار بهره اللمکن لاري کبي بيزننک ترکستان ولايتيکه برادرимيز نينک هم توالر اقلاري بو کنجي به نهايه و بو دريا به کناره دين فايدلانيب انينک زمانيدن بو اشتباک واديسي نينک تشنابلاري سيراب بوله المس ايديلار"

"...Араб забонининг фаҳмига кудрат топмоғонлар баҳра ололмаганлари каби бизнинг Туркистон вилоятига биродаримизнинг ҳам тўлароқлари (аксари) бу ганжи бениҳоя ва бу дарёи беканорадан фойдаланиб, анинг замонидин бу иштиёқ водийсининг ташналаблари сероб бўла олмас эдилар"⁷³, яъни таржимон демоқчики, форсийзабонлар арабчани билмагандек, туркистонликларнинг кўпчилиги арабчани ҳам, форсчани ҳам яхши билмайдилар. Шу боис, айниқса, "Минг бир кеча"га ўхшаган китобни она тилида ўқиш эҳтиёжини назарга олиб, андижонлик китоб савдогари Мирзо Аҳмад бин Мирзокарим Сирожиддин Маҳдум Сидқий бинни Мулло Мирзо Худо Охунд Хондайликийдан ушбу асарни форсийдан таржима қилишни илтимос қилади: "Бу китобнинг назир у афсонаи дилпазирнинг форсий забонидин туркий забонига таъбир қилғойсен, токи хоссу авом том пурра элтгайлар ҳар ҳарфининг таҳтидаги (остидаги) ибратомуз насиҳату мусибатангез раҳмаларнинг кўзгусида жило бериб, кибру ғурур ғуборидин тоза тутгайлар ва дунёнинг орзуси бозисига ошуфта бўлуб, фирефта бўлмагайлар..."⁷⁴.

Демак, бу ерда ҳам "Минг бир кеча"нинг ахлокий жиҳатдан тарбиявий аҳамияти таъкидланган. Сидқий Хондайликий таржиманинг "Тошканди фирдавсмонанддин олти фарсанг" масофада жойлашган Хондайлик қишлоғида 1331 йил ҳижрий йил Рабиъул охир ойининг 18-куни бошлаганини қайд этади (1912 йилнинг илк баҳорига тўғри келади).

⁷³ Минг бир кеча. / Сидқий Хондайликий таржимаси. ЎЗР ФАШИ. Л. №10551. Ж. 1. – Б. 3.

⁷⁴ Ўша жойда. – Б. 3

Китоб охирида эса 1913 йилнинг январида таржима тугаганлиги айтилган. Китоб нашрига Мирзо Аҳмад билан бирга Мулло Ўтаб ибн Расулмуҳаммад Тошкандий ҳам ҳомийлик қилганлиги эътироф этилган. Мулла Ўтаб, инчунин ҳаттотлик вазифасини ҳам адо этган. Сидқий Хондайлиқий муқаддимаси билан Саййид Аҳрор Маҳдум муқаддимасидаги маълумотлар шуни кўрсатадики, ҳар икки таржимон бир манба – Абдуллатиф ат-Табризий ва шеърлар таржимони Мирзо Сурушларнинг форсий таржимасидан фойдаланганлар. Ҳар икки таржима қарийб бир вақтда амалга оширилган, бир жойда – Тошкентда нашр этилган.

Афтидан, ҳар икки таржимон деярли бир вақтда иш бошлаб, таржималарни нашрга берганлар, лекин Саййид Аҳрор Маҳдум таржимаси тугалланмай қолганлиги учун, нисбатан тўлиқ бўлган Сидқий Хондайлиқий таржима китоби кўпроқ тарқалган.

Аммо бу таржималар XX аср бошларида катта аҳамиятга молик маданий-маънавий ҳодиса бўлса ҳам, бора-бора таржималар тилининг эскирганлиги сезила бошланди. Айниқса, аср ўрталарига келиб, янги услубдаги ўзбек адабий тили шаклландики, илгариги жимжимадорлик, оддий китобхон тушунмайдиган услубият орадан кўтарилди. Тил халқ оммаси фаҳму идрокига яқинлаштирилди, бойиди ва такомиллашди.

Мана шу шароитда “Минг бир кеча”нинг янги таржимасини яратишга эҳтиёж туғилган эди. Бу ишни таниқли арабшунос олимлар Убайдулла Каримов, Абдуфаттоҳ Расулов, Солиҳ Муталлибов, Юнусхон Ҳакимжонов ва Абдусодиқ Ирисов амалга оширдилар. Асардаги шеърлар эса Собир Абдулла ва Шоислом Шомуҳаммедовлар томонидан таржима қилинган. Асар бевосита араб тилидан, Мисрдаги “Булоқ” нашриётида босилган нусхасидан таржима қилинди ва 1959–1966 йиллар давомида Ўзбекистон бадиий адабиёт ва санъат нашриёти томонидан 8 жилд ҳажмида нашр этилди. Мазкур китоб бу жамоа таржимонларининг катта ижодий меҳнати мевасидир. Асар гарчи бир неча кишилар жамоаси томонидан ўгирилган бўлса-да,

бирок иложи борича ягона услубга келтирилган, ундан китобхон бир хил ҳикоят маромини ҳис қилиб туради.

1986 йилда шу саккиз жилддан бир жилдлик сайланма қилиб, Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида чоп эттирилган.

“Минг бир кеча” типдаги асарлар, қиссахонлик бизда узоқ тарихга эга. Адабий-услубий жиҳат, аруз шеърияти, бадий санъатлар, тасвирий воситалар нуқтаи назаридан ўзбек мумтоз адабиёти араб ва форс адабиётига яқин. Кўпгина умумий типологик томонлар бор ва бу таржимада ўз таъсирини қолдиради,”⁷⁵ – деган фикрни илгари суради профессор Н.Комилов.

“Минг бир кеча”дек муаззам асарни таржима қилиш учун, табиийки, фақат тилни билишнинг ўзи кифоя эмас. Таржимон ҳикоятлар тил бойлигини сақлаши, романтик-хаёлий услуби, руҳини бериши ва энг кераклиси, шулар билан бирга асар таржимон яшаган давр китобхонларига тушунарли бўлиши лозим. XX аср бошларида «Минг бир кеча»ни дания тилига таржима қилган Эструп ўз муқаддимасида бундай ёзган эди, – дейди академик И.Ю.Крачковский: “...Ҳар қандай замонда ҳам таржимон шундай ифода усулини танлаши керакки, агар муаллиф таржимон тилида ижод қилганда, шундай йўл тутган бўларди, дея олайлик. Аслиятнинг тили таржимондан қанча узоқ бўлса, таржимон шунча эркинликка эга бўлиши керак”⁷⁶.

Яъни Эструп фикрича, таржима бадий матн қийматини акс эттириши, бунинг учун таржимон ўзини эркин тутиб ижод қилиши лозим. Бирок бу ўзини тўла оқламайди. Қ.Мусаевнинг “Бадий таржима ва нутқ маданияти” китобидаги қуйидаги жумлани келтирамиз: “Таржима тилининг софлиги, унинг юқори маданияти учун кураш адекват таржималар яратиш бобидаги жонбозлик билан мантиқий боғлиқ бўлиб, барча лексик ва

⁷⁵ Комилов Н. Хорезмская школа перевода. Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. – Т.: Фан, 1987. – 47 с.

⁷⁶ Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. – М.; Л.: Изд. АН. СССР. 1956. Т. II. – С. 456.

фразеологик бирликлар ҳамда стилистик воситаларнинг оригиналдаги даражада табиий жаранглаши, биринчи навбатда, уларнинг ўз маъно ва функциялари ҳамда ўзларига хос шаклларида ишлатишни тақозо этади”⁷⁷. Албатта бу ўринда Эструп фикрига эмас, балки, Қ.Мусаев қарашларига тўла қўшиламиз. Буни исботини қуйида келтириладиган мисолларда қўришимиз мумкин. Бироқ дастлаб шу ўринда олима М.Герхардтнинг ҳам Европада амалга оширилган таржималар борасидаги фикрини келтириб ўтмоқни лозим топдик.

“Европа тилларига қилинган таржималар ичида асар матнини иложи борица тўлиқ сақлашга ҳаракат қилганлари (Бертон ва Литтман) ҳам, “сўзма-сўз тўлиқ ва аниқ” таржима (Мардюс) ҳам, хийла ўзгартирилганлари (Пейннинг инглизча таржимаси) ҳам бор. Пейн ҳатто ўзидан жумлалар қўшган, Шаҳризоданинг ҳар кеча охиридаги подшога мурожаатларини қолдириб кетган.”-дейди М.Герхардт “Ҳикоят қилиш санъати” китобида.

“Бироқ шуниси борки, ўзбек тилига қилинган таржималарнинг узоқ Европа тилларига бўлган таржималардан фарқи бор. Албатта, бадиий таржима санъати, таржима усул ва услубияти нуқтаи назаридан олиб қараганда умумий принциплар ҳам йўқ эмас. Буни назардан соқит қилиб бўлмайди. Аммо ўзбек адабиёти – Шарқ адабиётининг бир қисми,”⁷⁸ – деган фикрни илгари суради профессор Н.Комилов.

Фикримизни олим таъкидлаганидек, ўзбек таржимонларининг шарқона ёндашувни тақозо қиладиган “Минг бир кеча” асари ўзбекча таржималари таҳлилига қаратарканмиз, улардаги айрим ғализликлар устида тўхталамиз.

“Минг бир кеча” асарининг арабча нусхасидаги 460-524-кечаларини ўз ичига оладиган “Ҳосиб Каримуддин” ҳикоятини олиб қарасак, Ҳосиб Каримуддин илонлар маликасига

⁷⁷ Мусаев К. Бадиий таржима ва нутқ маданияти. –Т.: Ўқитувчи. 1976. – Б. 13.

⁷⁸ Комилов Н. Хорезмская школа перевода. Автореф. дисс... докт. фил. наук. – Т.: Фан. 1987. – 47 с.

учрашгунича бўлган воқеалар ривож баёни Аҳрор Маҳдум таржимасидан анчагина фарқ қилади. Лекин бу ҳикоят асл нусхада қандай берилган бўлса, 1960 йилларда амалга оширилган таржимада ҳам худди шу тарзда айнан ўзгартиришсиз берилган. Ундаги 483-кечасидан бошланадиган бу ҳикоят “Ҳосиб ва илонлар маликаси” деб номланган бўлиб, биз бу ҳикоятни Аҳрор Маҳдумда айнан учрамайдиган воқеалар баёнидан бошламоқчимиз. Дастлаб, 60-йиллар таржимасини кўрамиз:

“..Уни туққанда мунажжимларни чақирди, мунажжимлар унинг толеини ўзига мувофиқ юлдузлардан ҳисоблаб, сўнгра айтдилар: “Эй, хотин, билгилки, бу бола узун умр кўради, бироқ умрининг аввалида бошига кўп мушкул ишлар тушади. Улардан кутула олса, шундагина унга илму ҳикмат ато қилинади”⁷⁹.

Ҳикоят давомида Ҳосиб Каримуддин исмли бу бола ўқиш-ёзишни ҳам ўргана олмаган, қўлидан ҳеч бир иш қелмайдиган йигит бўлиб улғаяди. Она боласини ўтинчиларга шогирдликка беради. Ўтинчилар бир куни ўрмондан ичи тўла асал бўлган қудуқ топиб олишади-да, асални қудуқдан чиқариб олиш учун Ҳосибдан фойдаланишади. Асал тугагач, Ҳосибни қудуқ тубида қолдириб кетишади.

Мазкур ҳикоятнинг айнан шу жойдаги фарқини Аҳрор Маҳдум таржимасидан кузатамиз:

“..ва хотуни (эрининг ўлиmidан) бир-икки ойдин сўнгра бир ўғил туғди, отини Ҳосиб қўйди. Тартиб қилур эрди тоинки улғайди, бир кун онасидан сўрдик, отамдин нима қолғондур деб, онаси сандукни очуб ўшал беш варақ китобни олиб берди. Ҳосиб Каримуддин ул китобни ўқиб илму ҳикматда якто ва дину донишда беҳато бўлди. То вақтеки, бир кун Ҳосиб биёбонда борур эрди, қазоро бир чоҳ ичра йиқилди, ул қудуқ ичида ҳайрон бўлуб туриб чиқмоққа имкон тополмасдин йиғлаб туриб, ногоҳ бир чайон пайдо бўлди”⁸⁰.

⁷⁹ Минг бир кеча. Араб эртаклари. / Ю.Ҳакимжонов тарж. – Т.: Ўздавнашр, 1962. 8 жилдлик. Ж. 5. – Б. 114-116.

⁸⁰ Минг бир кеча. / Аҳрор Маҳдум тарж. Ўз. Р. ФАШИ. Л. № 77. – Б. 434.

Кўриниб турибдики, Аҳрор Маҳдумнинг бу парча таржимаси юқорида келтирилган парчага мутлақо тўғри келмайди. Арабчада берилган Ҳосибнинг на ўқишни, на бирор бир ҳунарни бўйнига ола олмагани, на ўтинчиларга қўшилиб, ўтин кесиш билан бир оз муддат кун кечиргани, асал қудуғини топиб олиб, фойдасини бошқалар кўргани, оқибатда ўзи қудуқ ичида ёлғиз қолиб кетгани Аҳрор Маҳдум таржимасида кўринмай қолган. Лекин форсий таржимада ҳам худди шундай қисқартириш мавжуд. Шу туфайли Аҳрор Маҳдум таржимасида ҳам бу нуқсон яққол кўзга ташланиб қолган.

“Минг бир кеча” китобининг жавҳари бўлган “Канизак Таваддуд” ҳикоятида Қуръони каримдан баҳс юритувчи ғоят ибратли, жуда катта диний мунозаралар, шарқ муслима аёлларининг илми нужум, илми тиб, шоҳмот ва қироат бобида нақадар кенг, қомусий билимга эга бўлган дунёқарашлари бадиий акс эттирилган. Бу ҳикоят таржималарини ўқирканмиз, асл арабча нусхада берилган бу ҳикоят форсча таржимада ҳам, Аҳрор Маҳдум таржимасида ҳам тўлалигича ўз аксини топганлигини кўрамиз. Аммо 1960 йилларда қилинган таржимада айнан Ислом дини борасидаги қисми таржима қилинмай қолган. Мазкур таржиманинг бешинчи жилд 14-бетида бу борада қуйидагиларни ўқиш мумкин: “Канизак ёш бўлишига қарамай, барча саволларга фасоҳат ва фаросат билан жавоб қайтарибди. Фақиҳ ва қори амир ал-муъминин қаршисида моту мулзам бўлиб, мажлисни ташлаб чиқиб кетишибди...”⁸¹ Шундан сўнг 14-бет охирида қуйидагича изоҳ келтирилган: Тўрт юзу ўттиз тўққиз-тўрт юз қирқ саккизинчи кечалардаги ҳикоятларда ислом дини ва унинг қонун қоидалари бобидаги фақиҳ, қори ҳамда Таваддуд мунозаралари баён қилинган”⁸².

1994 йил “Ёзувчи” нашриётида “Қақнус” корхонаси ташаббуси билан мазкур ҳикоятнинг аср бошларида Сидқий

⁸¹ Минг бир кеча. Араб эртақлари. / Ю.Ҳакимжонов таржимаси. – Т.: Ўздавнашр, 1962. 8 жилдлик. 5-ж. –Б.14.

⁸² Ўша жойда. –Б.14.

Хондайликий томонидан қилинган таржимаси “Канизак қиссаси” номи билан яхлит китобча шаклида қайта нашр этилди.

Бу ҳикоятда Бағдодда яшаган бир мулкдорнинг Таваддуд исмли канизаги ақл-заковатда яктолиги баён этилиб, шу орқали китобхонга Қуръон, тафсир, фикҳ, наҳв ва Ҳандаса, мунажжимлик ва табиблик илмларидан сабоқ берилганини кўрамиз.

Ҳикоятдаги айрим жумлалардан мисол келтирмоқчимиз. Арабча нусхада шундай жумла бор:

”فاخبريني عن الصلاة ما هي قالت الصلاة صلة بين العبد وربه وفيها عشر حصال تنور القلب تضيئ الوجه و ترضي الرحمان و تغضب الشيطان و تدفع البلاء و تكفي شر الاعداء و تكثر الرحمة و تدفع النقمة و تقرب العبد من مولاه و تنهي عن الفحشاء و المنكر و هي من⁸³ الة اجبات الفروضات المكتوبات و هي عماد الدين”

“Намоз ҳақида хабар бергин, у нимадир? Деди: “Намоз банда ва унинг Роббиси билан бўладиган алоқа бўлиб, унда ўн хислат бор. Ақлни равшан қилиб, юзни ёруғ қилади, Раҳмонни (Аллоҳни) рози қилиб, шайтонни ғазаблантиради, бало-қазони даф қилади, раҳм-шафқатни кўпайтириб, ғазабни йўқотади, банда билан худони яқинлаштиради фаҳш ва гуноҳ ишларга барҳам беради. Бу эса фарз ва вожиботлар ҳисобланиб, у дин таянчидир”.

Бу мисол форсчада қуйидагича:

”فقيه گفت احسنت اي كنيزك مرا خبر دهكه فائده نماز چيست كنيزك گفت نماز سبب وصل بندگان است بخدا تعالى و نماز را ده خصلت است اول دلرا نوراني كند و در وميرا روشن گرداند و خدا را خوشنود كند و شيطانرا بخشم آورد و بلاهارا بگرداند و از شر دشمنان نگهدارد و رحمترا زياده كند و غضب خدا را فرد نشانند و بنده را بخواجه خود⁸⁴ نزديك كند و نماز از واجبات است و ستون دين است ”

Аҳрор Маҳдум таржимасида эса қуйидагича: “..Фақиҳ айтди: “Эй каниз, намозни фойдаси нимадур? Каниз айтди: - Намоз бандани худойи таолога етмоғига сабабдур ва намозда ўн хислат бордур. Аввал кўнгилни нуроний қилур ва юзни равшан қилур ва худойи таолони хушнуд қилур ва шайтонни дархашм қилур ва

الف ليلة و ليلة. مصر. قاهرة. 1976م ج. 1. ص. 306.

⁸⁴ Минг бир кеча. Форсий. /Абдулатиф ат-Табризий тарж. ЎзР ФАШИ. Л. №5254. – Б. 252.

балову офатларни дафъ қилур ва душманларни шарридин эмин қилур ва раҳматни зиёда қилур ва худойи таолони ғазабини ўлтиргизур ва бандани хожасига яқин қилур ва намозхонни гуноҳ ишлардан ман қилур ва намоз вожиботи ислом дини устунидир”⁸⁵.

Сидкий Хондайликийда қуйидагича: “..Фақиҳ айтди: намознинг фойдаси надур? Каниз айтди: “Бандаларнинг худога етишмоғига сабабдур ва юзни нуроний қилур ва худони хушнуд қилур ва шайтонни ғазаблантирур ва балоларни ёндирур (даф) ва душманларнинг шарри (балоси)дан сақлайдур ва раҳматни зиёда қилур ва худонинг ғазабини синдирур ва бандани хожасига ёвитур (яқинлаштиради) ва намоз ўқиғувчини ёмон ишлардан тўхтатур”⁸⁶.

Ҳикоят шу хилда савол-жавоб тариқасида давом этиб, ниҳоят канизак хожасини мушкул аҳволдан қутқаради ва барча олимларнинг тасанносига эришади. Халифа уларга неча минг олтин бериб, уйларига жўнатади.

Кўриб турганимиздек, иккала таржимада жумла хатосиз, тўлиқ таржима қилинган. Ундаги тил услуби ҳам деярли бир хиллиги кўзга яққол ташланади. “Минг бир кеча”нинг учинчи таржимасида, шунингдек, Қуръондан олинган оятлар, “Басмала”, калима ва саловотлар ҳам қолдирилган ёхуд қисқача мазмуни баён этилган. Аммо шуни айтиш керакки, “Ёзувчи” да чоп этилган “Канизак қиссаси”да матний хатолар кўп. “Ҳалқаи зулфунг эрур чун ҳалқаи ангиштарий” деб хато ёзилган. Биринчидан, Сидкий Хондайликийда ўзбек мумтоз адабиёти тилига хос сингармонизм сақланган: зулфунг, бўлуб, кўюнга каби. Иккинчидан, форсча ангиш-тошкўмирни англатади, ангуштарий эса узук демакдир. Яъни ношир узукни кўмирга алмаштирган. “Эй, фарзандим, манга ажал ёвубдур ва лиқаййа илоҳидин ўзга орзуим йўқдур”. “Лиқаййа” деган сўз луғатларда йўқ. Бу ерда лиқойи илоҳий назарда тутилмоқда. Маъноси Аллоҳ

⁸⁵ Минг бир кеча. /Аҳрор Маҳдум тарж. ЎзР ФАШИ. Л. №77. – Б. 380.

⁸⁶ Минг бир кеча. /Сидкий Хондайликий тарж. ЎзР ФАШИ. Л. №10551. – Б. 300.

билан юзма-юз демак. Имом Шофеъийни-имом Шафеъий, Наззомни-низом, савмни (рўза)-сум, адаби закотни-одойи закот, ҳимматни-ҳидмат, шумора сўзини-шимора, рўзгорни-рўзкор, қилгилни-қилги деб хато келтирилган. Форсий изофалар қўшимчаси ташлаб кетилган ёки “и” товуши ўрнига “у” қўллаб хатога йўл қўйилган. “Адаб ва саромад аҳли” эмас, балки “Адаб ва саромади аҳли рузгор”, “Орази лаълидек” эмас, “Орази лаълдек”, “илму ситора” эмас, “илми ситора” ва ҳоказо. Буларнинг ҳаммаси асл нусха ва таржима матнига ниҳоятда эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш, таржималарни нашр эттирганда эса таржима яратилган давр тили ва услубини ҳисобга олиб, саводхонлик билан кўчириш ва изоҳлар бериш лозимлигини кўрсатади.

Бироқ нима бўлганда ҳам, ҳар бир таржимон муайян мақсадни ўз олдига қўйиб меҳнат қилган ва ҳар бир таржима таржимоннинг иқтидори, танлаган услуби ва адабий маҳорати меваси сифатида дунёга келган. Бу ўзига хос тарих. Академик И.Ю.Крачковский айтганидай: “Бунда ҳар бир давр ўз изини қолдирган ва ўз таъсирини ўтказган таржималарнинг ҳаммаси ҳам асарни англашга нимадир бир янгилик бермаган бўлса-да, лекин у ўз замонасининг адабий ва илмий қарашларини белгилаб турган”⁸⁷.

Дарҳақиқат, “Минг бир кеча” таржималари, шу каби бошқа ўлмас бадий обидалар таржимаси ўзбек халқи маънавий-маданий тарихининг ажралмас қисми ҳисобланади. Уларда бадий дид, тил ривожини ҳам кузатиш мумкин. Шарқ дурдона асарлари таржимаси орқали халқимиз ўз ўтмиши, маданий мероси билан кенгроқ танишиш имкониятига эга бўлган.

Айтиш жоизки, “Минг бир кеча”нинг ўзбекча таржималари ҳам ҳар бири ўз даври маҳсули. Бу муаззам бадий обиданинг ўзбек тилига таржима қилиниши юқоридаги бобларда айтиб ўтганимиздек, XX аср бошида ҳам, аср ўрталарида ҳам катта маданий-маърифий аҳамиятга молик эди. Ўзбек китобхонлари бу

⁸⁷ Минг бир кеча. / Сидқий Хондайликий тарж. ЎзР ФАШИ. Л. №10551. – Б. 300.

таржималар орқали бевосита асардан баҳра олиш имкониятига эга бўлдилар. Бу ишда Саййид Аҳрор Маҳдум ва Сидқий Хондайлиқийларнинг, кейинчалик бу ишга қўл уриб бевосита арабчадан асарни ўгирган А.Расулов, А.Ирисов, Ю.Ҳакимжонов, С.Муталлибов, У.Каримов, С.Абдулла ва Ш.Шомуҳаммедовнинг хизматларини алоҳида таъкидламоқ зарур. Бу инсонларнинг ҳар бири ҳам тадқиқотчи олим сифатида ва ҳам ижодкор шахс сифатида бу улкан ишга ҳисса қўшганлар ҳамда ҳар бири ўз даври талабини қондириб, ўз даври тил хусусияти, адабий аъъаналарини ҳисобга олиб таржима яратганини ҳам қайд этмоқ жоиз. Яъни, “Минг бир кеча”нинг учта таржимаси адабиётимиз тарихидаги учта бадиий ҳодиса, уч хил ижод маҳсули.

Таржималарнинг тили, услуби, ҳар бирининг қиймати ва аҳамияти атрофлича ўрганилар экан, бу муаззам обиданинг амалга оширилган таржималари ўзбек халқи маънавий-маданий тарихининг ажралмас қисми бўлиб қолганини идрок этамиз. Зеро, Шарқ дурдона асарлари таржимаси орқали халқимиз ўз ўтмиши, маданий мероси билан кенгроқ танишиш имкониятга эга бўлган.

Қайд этиш лозимки, жамият тараққиёти баробарида, тил тараққиёти ҳам олға силжийди. Шуни назарда тутиб, “Минг бир кеча”дек ноёб асарни айрим камчиликлардан холи ҳолда қайта таржима қилиб, кичик-кичик ҳикоятлардан тузилган китобча шаклида эмас, балки яхлит бир асар сифатида халқимизга тухфа этиш зарур. Зеро, асарнинг охириги марта ўзбекчага таржима қилинганидан буён ярим асрдан кўпроқ вақт ўтган.

II БОБ. “МИНГ БИР КЕЧА” АСАРИДАГИ АЁЛЛАР ОБРАЗИНИНГ ТИПОЛОГИК ТАҲЛИЛИ

1-§ Аёллар образи характерида тадбиркорлик ва қаҳрамонлик хусусиятларининг бадний талқини

“Минг бир кеча” асари ҳикоятлари мавзу-мундарижаси жуда бой ва сермазмундир. Ҳикоятларнинг барчаси (парранда ва ҳайвонларга оид ҳикоятлардан ташқари) аёллар образи билан сайқаллаштирилган. Бу эса ҳикоятлардаги воқеа-ҳодисаларнинг жозибадорлиги ва қизиқарлилигини янада оширган.

“Минг бир кеча” асарида турли тоифага мансуб аёллар образи ифода этилган ҳикоятлар бисёр. Ана шундай феъл-атвори хилма-хил аёллар образи тасвирланган ҳикоятлар ичида оқила ва чевар, тадбиркор аёлларни учратамиз. Шарқона гўзаллик, латофат, ҳаё, ибо каби хислатлар билан бирга донишмандлик, тадбиркорлик, оқилалик фазилатини ўзида мужассам этган аёллар образи тараннум этилган ҳикоятлар асар жозибасига сайқал берган.

Тарихга назар ташлайдиган бўлсак, шарқда аёлларга ҳурмат-эҳтиром ислом дининг тарқалиши билан тамомила янги ўзанга юз бурганлигининг гувоҳи бўламиз. Аёлнинг жамиятидаги ўрнини белгилаш, унинг ҳақ-ҳуқуқларини аниқ кўрсатиб бериш, ижтимоий ҳаётдаги мавқеини ошириш сингари қатор масалаларда адолат мезонига таяниб ҳукм чиқариш вазифасини дин бажарганлиги ҳам тарихий ҳақиқат ва буни ҳеч қанақасига инкор этиб бўлмайди. Мана шу, яъни хотин-қизларга бўлган муносабатларнинг қайта кўриб чиқилиши ва уларга қатор ҳуқуқлар берилиши оқибатида аёлларнинг нуфузи сезиларли даража ошди. Бу ҳолат халқ эртаклари, дostonларида ҳам ўзининг яққол ифодасини топган. Бунга жуда кўп мисоллар келтириш мумкин. Энг муҳими, хотин-қизларга муносабатнинг ўзгариши натижасида айтиш мумкинки, ҳар қандай жамиятда ва ҳар қандай муҳитда аёллар ўз ақл-заковатларини,

истеъдодларини ҳамиша кўрсата олганлар. Аёллар ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларида ўз ўринларига эгаликлари баробарида турли вазиятда, ҳаттоки, энг оғир паллада ҳам ақл ва фаросат билан иш тутишда эркаларга ўрнак бўла олганлар. Жамият тараққиётига, моддий, маънавий бойликлар яратишга ўз ҳиссаларини қўшганлар. “Минг бир кеча” ҳикоятларида ана шундай тарихий ҳақиқат билан халқнинг орзу - истаклари қоришиб, аёлларнинг ақл-заковати ва тадбиркорлиги ҳаққоний ва романтик услублар уйғунлигида намоён бўлган ва асарда уларнинг ажойиб образлари яратилган.

Асарда аёлларга ўз замонасининг касб-ҳунарини ўрганиш, таълим-тарбия борасида ўта зукко бўлишлигига даъват этиш каби гоёлар билан суғорилган ҳикоятларни кўплаб учратиш мумкин. Жумладан, “Минг бир кеча” асарининг “Али Шор билан Зумуррад ҳикоятидаги қиз таърифи: “Қизнинг куёшдан равшан назокати ва ажиб шеърларни ёд билишидан ажабланма. Бундан ташқари, у Қуръони каримни етти қироатда ўқийди, ҳикоятларни тўғри ривоятда сўзлайди, етти усулда хат ёза олади ва алломалар билмайдиган илмлардан хабардор. Унинг қўли олтин-кумушдан ҳам яхши – у ҳар ҳафтада битта ипак парда тикиб сотиб, эллик динордан фойда қилади”⁸⁸.

Худди шундай қизга тавсиф берилган бошқа ҳикоятни кўрамиз:

“Қиз ота-онасининг бағрида иззату икром билан тарбияланибди, ёзув-чизув, ҳисобу фасоҳат илмини ўрганибди, ҳатто от миниб, шижоатли бўлиб етишибди, заркашлик, дўзандалик, зуннору ука тикиш ҳунарларини эгаллабди, қўйинки, қиз олтинни кумушга, кумушни олтинга айлантиришни ҳам беш қўлда билар экан. У эркагу хотинларга мансуб барча санъатларни эгаллаб, ниҳоят замонасининг фариди, ўз асрининг яктоси бўлиб етишибди.” Бу

⁸⁸ Минг бир кеча. Араб эртаклари. / С. Муталлибов тарж. – Т.: 1960. 8 жилдлик. Ж. 4. – Б. 132

таърифлар “Али Нуриддин ва Марям зуннория қиссаси”даги Марям образига тегишли⁸⁹.

“Икки вазир билан Анисулжалис” ҳикоятида ҳам Анисулжалис таърифини қуйидаги сатрларда ўқиймиз: “Бу қиз кўп нарсаларни ўқиган: чиройли ёзув, усули фикҳ, дин илми, табиблик маълумоти, мусиқаларни ўрганган экан”⁹⁰.

Айтиш жоизки, бадий асар таҳлилида ҳамиша суяниладиган тамойиллардан бири тарихийликдир. Таҳлилга тортилган ҳар қандай бадий асарнинг яратилган даврини ва имкони бўлса, унинг яратилишига туртки бўлган асосий сабабни билмай туриб, асарни чуқур ўрганиш ва ҳаққоний хулосага келишнинг имкони йўқ. Ўрганилаётган асарга тарихийлик нуқтан назаридан ёндашилмаса, қаҳрамонлар руҳий ҳолатини ҳам, уларни фаолиятга ундаган сабабларни ҳам тушунмаслик мумкин⁹¹. Эътибор қаратадиган бўлсак, асардаги кўпгина ҳикоятлардаги бош қаҳрамондан бири бўлган қизга юқоридагидай таъриф берилади.

Тарихга назар ташласак, ислом динининг тарқалиши Шарк муслима аёлларининг ижтимоий ва ҳуқуқий масалаларида туб бурилиш ясади. Аёллар исломгача бўлган даврдаги аҳволларидан кўра энди яхшироқ яшай бошлашди. Араб аёллари жоҳилият даврида никоҳ, талоқ, мерос борасида ҳеч қандай ҳуқуққа эга бўлмаганликлари сир эмас. Ислом даврида эса, улар учун бу борада кенг имкониятлар яратилди. Жамиятда мусулмон аёл ўз ўрнига эга бўлди. Қатор ислом олимлари, шоирлари, адабиётчилари орасида энди мусулмон аёлларни ҳам кўриш мумкин бўлди. Тарихда уларнинг номлари зикр этилган. Чунончи, 1326 йилда (726 ҳижрийда) икки мударриса аёлларга – бири Муҳаммад ал-Ҳарронийнинг қизи – Оиша Умму Муҳаммад,

⁸⁹ Минг бир кеча. Араб эртаклари. / С. Муталлибов тарж – Т.: 1963. 8 жилдлик. Ж. 8. – Б. 66.

⁹⁰ Ўша асар. Ж. 1. – Б. 293.

⁹¹ Адабиётшунослик фанидан ўқув - услубий қўлланма. / Тузувчилар: ф.ф.д., проф. Г. Халлиева, ф.ф.н., доц. С. Султонсаидова, катта ўқитувчи Ю. Бобоқулов, катта ўқитувчи Д. Расулмуҳаммедова, катта ўқитувчи М. Қўчқорова. – Т.: 2018. – Б. 123.

иккинчиси – Камолиддин Аҳмад ибн Абдурахмон ал-Муқаддасий қизи Зайнабга Дамашқдаги машҳур Ибн Баттута мадрасаси дипломини бериб, иккаласини ҳам “Шайх солиҳа” унвони билан тақдирлашган⁹².

Улардан ташқари Вожиҳуддин Ханбал авлодидан бўлган қози Шамсуддиннинг қизи Умму Абдуллоҳ ҳадис илмидан таълим бергувчи машҳур муҳаддиса бўлганлигини, у Мисрга тақлиф қилиниб, хузурида амир Сайфиддин Аржун, қози Каримуддин ал-Кабир аз-Заҳабий, қози Баҳриддин ал-Мисрий, шайх Салоҳиддин ал-Ади ва бошқалар илм ўрганишганлигини Баҳрия Учоқ ўз тадқиқотида қайд этади⁹³.

Ибн Наср Аҳмаднинг қизи Шухда ҳам машҳур фақиҳлардан илм ўрганиб, Бағдоддаги Сарой Жомеъ майдонида каттагина жамоага маърузалар ўқиганлиги, унга “Фахр ун-Нисо” номи берилганлиги, 1178 йилда (ҳижрий 574) 90 ёшида вафот этганлиги манбаларда қайд этилади⁹⁴.

Турк олимаси Баҳрия Учоқ ўз тадқиқотида шу каби аёллар рўйхатини кўплаб келтиради. Чунончи, Пайғамбар Муҳаммад (с.а.в)нинг вафотларидан кейин ҳадис тарқатиш бўйича у зотнинг уч аёллари муҳим рол ўйнаганини, айниқса, улардан ҳазрати Оиша (р.а.)нинг бу борадаги хизматлари тўрт халифа – ҳазрати Абу Бакр (632 – 634), Умар (634 – 644) ва Усмон (644 – 656) даврлари мураккабликларида муҳим ўрин тутганлигидан бошлаб, Абдулваҳҳоб ибн Умар ибн Касирнинг қизи ўз замонасининг машҳур шайхларидан таълим олиб, ҳижрий IX аср (мил.XV)да “Сит ул-Қудат” (Қозилар хоними) номи билан машҳур бўлганлигига қадар уларни санаб ўтади⁹⁵.

А.Н.Веселовский эртақ мотивларининг ҳаётий ҳақиқат билан бирга келишини: ”Мотивни оддий ҳикоятнинг бир бўлаги,

⁹² Учоқ Б. Женщины правительницы в мусульманских государствах. – М.: 1982. – С. 13.

⁹³ Ўша китоб. – С.13.

⁹⁴ Ҳатто немис шарқшунос олими А.Кремернинг шахсий кутубхонасида Шухда ўқиган маърузаларнинг дастхатлари сақланишини Б.Учоқ айтиб ўтади. A.Von Kremer. Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen. Bd. 2. Wien. 1890. – С. 121.

⁹⁵ Учоқ Б. Женщины правительницы в мусульманских государствах. – М.: 1982. – С. 14.

ибтидоий кузатишнинг турли хил саволларга образли жавоби деб биламан”, – дейди⁹⁶. Бунга жавобан К.Имомов эса: “Бадий асарнинг “бир бўлаги” бўлган мотивлар у ёки бу уйдирмадан холи бўлмаса ҳамки, ҳар бир мотив талқинида тарихийлик мавжуд”, – дейди⁹⁷. Дарҳақиқат, “Минг бир кеча”даги ана шундай оқила қизлар образи юқорида Б.Ўчоқ санаб ўтган Шарк муслима аёлларининг бадийлашма образи эканлигига амин бўламиз. Мазкур ҳикоятларнинг айнан ўша даврга мансублиги бундай хулосага келишимизга асос бўла олади. Зеро, “Гарчи бадий асарга тарихнинг иллюстрацияси ёхуд унинг шунчаки эстетик инъикоси деб қараш тўғри бўлмаса-да, ҳар қандай адабий асарнинг муайян замонда, муайян тарихий шароитда, конкрет вақтда яшаб ўтган одам томонидан яратилганлигини ва унда акс эттирилган воқеаларгина эмас, балки руҳий ҳолат манзараларида ҳам ўша тарихий даврнинг тамғаси борлиги тан олинади”⁹⁸. Демак, ҳикоятлар сюжетидаги воқеа-ҳодисалар тизими фақат орзу-умидлар ифодасигина эмас, балки халқ тарихида муҳим аҳамият касб этган ҳаёт лавҳалари ҳамдир.

Асарнинг бошқа ҳикоятлари мавзуни давом эттиради.

“Минг бир кеча” асарининг жавҳари бу “Канизак Таваддуд” ҳикоятидир. Мазкур ҳикоятнинг “асар жавҳари” номини олиши ҳам бежиз эмас. Бу ҳикоятда Қуръони каримдан баҳс юритувчи ғоят ибратли ҳикоятларда жуда катта диний мунозаралар, шарк муслима аёлларининг илми нужум (юлдузлар илми), илми тиббий (тиббийёт илми), шахмат ҳамда Қуръон қироати бобида нақадар кенг қомусий билимга эга бўлган дунёқарашлари бадий акс эттирилган.

Ҳикоятда Бағдодлик бир мулкдорнинг Таваддуд исмли канизаги иқтисодий танглик кўчасига кириб қолган хожасини бу

⁹⁶ Весселовский, А. Н. Историческая поэтика. – Л.: Художественная литература, 1940. – С. 498.

⁹⁷ Имомов К. Ўзбек халқ наصري поэтикаси. – Т.: Фан, 2008. – Б. 110.

⁹⁸ Адабиётшунослик фанидан ўқув - услубий қўлланма. / Тузувчилар: ф. ф. д., проф. Г.Халлиева, ф. ф. н., доц. С.Султонсаидова, катта ўқитувчи Ю.Бобокулов, катта ўқитувчи Д.Расулмухаммедова, катта ўқитувчи М.Кўчқорова. – Т.: 2018. – Б.123.

тушкунликдан қутқариш мақсадида қилган саъй-ҳаракатлари ажойиб услубда, қизиқарли тарзда баён этилади. Жумладан ҳикоятда ўқиймиз:

“Абу Ҳасаннинг барча мол-мулки тугаб, шу канизакдан бошқа ҳеч вақоси қолмабди. Шунда канизак:” Эй, бегим мени мўминлар амири Ҳорун ар-Рашид ҳузурига олиб боринг...имтиҳон қилиб кўрсангиз, кадру қиммати маълум бўлади...”, – дебди⁹⁹.

Канизак айтганчалик бўлади, яъни Таваддуд таклифи билан хожаси уни Ҳорун ар-Рашид ҳузурига олиб боради.

“Халифа сўрабди: ”Эй, Таваддуд, илмлардан қайсисини яхши биласан? Таваддуд айтибди: “Эй, халифа, мен сарф ва наҳви, шеъриятни қонуншуносликни, Қуръонни шарҳлаш, шунингдек мусиқий илмни, мерос тақсим қилиш илмини, ҳисобни, ер ўлчаш илмини, қадимги кишилар ҳақидаги афсоналарни биламан. Яна Қуръонни етти ва ўн кироат билан ўқийман.Мен раёсат-сиёсат илмларини, ҳандаса, фалсафа, ҳикмат илмларини, мантиқни биламан, фасохат-балоғатни ўргандим ва кўп хил илмлар хотирамда сақланиб қолган. Шеъриятга ҳам мухлис эдим, уд ҳам чалардим...”¹⁰⁰

Ўтмишдаги шу қадар билим соҳиби бўлган аёл зотини “Минг бир кеча” асари бизга тўла етказа олган. Шунингдек, китобхон “Минг бир кеча” таркибидаги ҳикоятлар орқали ўрта аср мусулмон аёллари ақл-заковати ҳақида етарли тасаввур пайдо қилиши мумкин. Бу эса, биз эртак деб баҳо берганимиз ҳаётдаги реал шахсларнинг типик вакили эканлигини эътироф этмай иложимиз йўқ.

Ҳикоят жараёнида халифа замонасининг олиму фузалоларини саройида йиғиб, Таваддуд билан мунозарага таклиф этади. Канизак аввал фақиҳ билан мунозарага киришади. Унинг ислом, Қуръон, шариат аҳкомлари борасидаги саволларига

⁹⁹ Минг бир кеча. Араб эртаклари / Ю. Ҳакимжонов тарж. – Т.: 1962. 8 жилдлик. Ж. 5. – Б. 126.

¹⁰⁰ Минг бир кеча. Араб эртаклари. / Ю. Ҳакимжонов тарж. – Т.: 1962. 8 жилдлик. Ж. 5. – Б. 136.

мукаммал жавоб беради. Мунозара сўнгида Таваддуд ислом қонуншуносига савол билан мурожаат этади, фақиҳ эса унинг мушкул саволига жавоб бера олмайди. Шундан сўнг Таваддуд бирин-кетин қори, тиб олими, мунажжим ва ҳақимнинг саволларига оқилона жавоб бериб, ўз навбатида уларга ҳам савол билан мурожаат этади. Бироқ уларнинг ҳеч биридан қониқарли жавоб ололмайди.

Ҳикоятнинг китобхонни ҳайратда қолдирадиган жиҳати ҳам ана шунда, яъни канизакнинг ўткир зеҳни, ақл-идроки билан халифа саройида барча олимлар билан мунозара олиб бориб, ҳаммани лол қолдирганидадир.

Юқорида таҳлилга тортилган ҳикоятларда ўзига хос анъанавийликни, сайёр сюжет унсурларини, эртак жанрига хос клишеларни учратиш мумкин. Халқона тилда, содда, самимий йўсинда келтирилган таърифу тавсифлар бадиий жиҳатдан пишиқ, бўёқдор. Шу билан бир қаторда фақат шу жанрдагина учрайдиган бадиий воситалар юксак маҳорат билан қўлланган.

Ҳикоят марказида турган Таваддуд образи, Шарқ оқила муслима аёллари тимсоли эканига шубҳа йўқ. Унда шарқона ибо-ҳаё, исломий ахлоқ, теран ақл-заковат мужассам. Шунингдек, замонасининг барча илмларини мукаммал эгаллаган, тадбиркор, илмга чанқоқ аёл тимсоли мужассам.

Унинг халифа ҳузурида, парда орқасида туриб, олимлар билан қилган фасоҳатли мулоқоти лавҳаси ҳаққоний шарқона бадиий ифодасини топган.

Шу билан бирга ҳикоятда савол-жавоб борасида Таваддуд билан соҳа олимларининг илмий баҳсу мунозарага тортилгани, ҳамда заковатли аёлнинг улардан устун келиши ҳолатида ҳам шарқона зукколикни шоён қилиш гоёси ётишини сезиш мумкин. Айтиш жоизки, ҳикоятдаги мазкур лавҳаларда Исломнинг аёл таълими ва тарбиясига нисбатан бефарқ эмаслиги масаласи ҳам ойдинлашиб қолади.

Аёллар тадбиркорлигини мадҳ этувчи сатрларни ҳам худди шу ҳикоятлардан ўқиш мумкин. Юқорида зикр этилган “Али

Шор билан Зумуррад” ҳикоятидаги Зумуррадининг тадбиркорлиги Али Шорнинг отасидан қолган мол-мулкни сарфлаб қўйиб, ночор бўлиб қолган бир пайтда Зумуррадининг уни бу ночорликдан қутқариш лавҳаларида ўз аксини топган. “Эрта билан бошлаб Зумуррад шойини қўлига олиб ранг-баранг ипак ва зардан унга хилма-хил суратлар тика бошлабди. Олдин қушлар суратини, кейин четига ваҳший ҳайвон суратини солибди. Бу иш билан саккиз кун машғул бўлибди. Парда тайёр бўлгач, уни хожасига бериб, бозорга 50 динорга сотишни тайинлабди. Шу тахлит улар қизнинг хунармандлиги боис рўзғор тебратиш учун ярайдиган пул ишлашга тушишибди”¹⁰¹.

Тадбиркорлик аёлларга хос хусусият эканлигини бошқа ҳикоятларда ҳам кўрсатилганига гувоҳ бўламиз. “Али Нуриддин ва Марям зуннория ҳикояти”да ҳам воқеалар ривожини юқоридаги ҳикоятга ўхшаб кетади. Бунда ҳам Марям ўз хунари орқали Али Нуриддинни камбағалликдан қутқаришга ҳаракат қилади¹⁰².

Ҳикоятларнинг бу хилда ифода этилишида унинг замирида аёлнинг тадбиркорлик ва оқиллик билан рўзғор тебрата олишини намойиш этиш ғояси ётишини сезиш қийин эмас. Юқоридаги ҳикоятларнинг ўхшаш жиҳати ҳам кўпроқ хожаларнинг канизакларини “канизак бозоридан харид қилиши, канизакларнинг хожаларига ўз хоҳиши билан сотилиши, хожаларнинг иқтисодий тушкун аҳволи, канизакларнинг хунарманд, тадбиркорлиги, уларнинг хожаларини танг аҳволдан қутқаришга интилиши, иккала аёл – Марям ва Зумуррадлар тиккан тикишини бозорда ўта эҳтиёткорлик билан сотишни тайинлаши ҳамда воқеалар ривожини давомида иккала канизак ҳам ўғирланиб, ёмон кишилар қўлида жабру жафо кўриши лавҳалари деярли бир хил. Бироқ бундан кейинги воқеалар тафсилоти бошқача тарзда кечишини ҳам айтиб ўтиш зарур.

¹⁰¹ Минг бир кеча. Араб эртаклари. / С.Муталлибов тарж. – Т.: 1962. 8 жилдлик. Ж. 4. – Б. 134.

¹⁰² Минг бир кеча. Араб эртаклари. / С.Муталлибов тарж. – Т.: 1962. 8 жилдлик. Ж. 8. – Б. 476.

Юқорида кўрсатиб ўтилган ҳикоятлардан ташқари, аёл зотининг билим даражасини, оқилалигини кўкларга кўтариш гоёси билан йўғрилган ҳикоятлар ҳам анча. Булардан “Абул Исо ва Курратул-Айн”, “Подшоҳ Умар ибн Нуъмон, унинг Шаррикон ва Зуулмакон номли ўғиллари ҳикояти” ва яна бир қанча ҳикоятларни мисол келтириш мумкин.

“Подшоҳ Умар ибн Нуъмон, унинг Шаррикон ва Зуулмакон номли ўғиллари ҳикояти”¹⁰³ асарнинг энг катта ҳажмли эртакларидан саналади. Унда китобхон турли тоифа аёлларга дуч келади. Чунончи, Румлик малика Абризанинг паҳлавонлиги, бир сўзлилиги, қахрамонона хатти-ҳаракатлари чиройли лавҳаларда ифода этилса, унинг бувиси Зотуддавахининг макру хийлалари китобхонни ҳаяжонлантирарли даражада. Шу билан бирга Зуулмакон синглиси Нузҳатуззамоннинг билимли, оқилалиги чиройли лавҳаларда ҳикоят қилинади. Воқеа жараёнида қизнинг билимлилигини муаллиф куйидаги лавҳада кўрсатади: “Савдогар:...Сен Қуръонни ҳам ёд биласанми? Ҳа,-дебди қиз, - мен ҳикмат ва табобатлик илмларини биламан, “Муқаддимат ул-Маърифат” китобини ўқиганман. Букрот, аъзо тузилиши илмини биламан. Шафаҳия китобларини, ҳадис, наҳв, мантиқ илмларини ўқиганман ва илми баён, илми ҳисоб ва мунозара илмларидан маълумотим бор. Диний илмлар, намоз вақтлари, мунажжимлик илмидан хабарим бор. Кўпгина илмларда бир қанча олимлар билан мунозара ҳам олиб борганман”¹⁰⁴.

Хуллас, ҳикоятда берилган Нузҳатуззамон образи ўз даври Шарқ аёлининг типик вакили. Бунда ҳам шарқона ибто-ҳаё, илм-маърифатли, оқила, доно аёл тимсолини кўраимиз. Фикримиз исботи сифатида Б.Учоқ берган маълумотга диққат қиламиз. У ёзади: “Халифа ал-Муқтадир (908-932) даврида барча давлат ишлари онаси назоратида юритилган. У Сумайл исмли аёлни сарой вазири этиб тайинлаб, муаммоли саволларни ҳал этишни

¹⁰³ Минг бир кеча. Араб эртаклари. /С.Муталлибов тарж. – Т.: 1960. 8 жилдлик. Ж. 2 – Б. 99.

¹⁰⁴ Минг бир кеча. Араб эртаклари. / С.Муталлибов тарж. – Т.: 1960. 8 жилдлик. Ж. 2. – Б. 101.

унинг зиммасига юклаган. Сумайл Бағдодда халифанинг онаси қурдирган бинога жойлашиб олиб, ўнг ва чап томонига фақиҳлар, қозилар, давлат арбобларини йиғиб, ҳар жума куни қозилик ишларини юритган ва қарор чиқариб, ўзи имзо қўйган. Худди шунингдек, Хоразм шоҳи Алоуддин Муҳаммад (1200-1220)нинг онаси Туркон-Хотун ҳам тарихчи Насафийнинг хабар беришича, хоннинг “Юлук” номли девонини бошқарган ҳамда давлат арбоблари устидан тушган шикоятларни кўриб чиқиб, улар устидан жазо чораларини қўллаган”¹⁰⁵.

Кўриб турганимиздек, юқорида кўриб ўтган “Минг бир кеча” ҳикоятларидаги аёллар образи ўз-ўзидан яратилмаган. Улар ўша замон зукко аёлларининг ҳақиқий типик образидир.

Шунингдек, ҳикоятларда баён этилган Нузҳатуззамон ёки Таваддуд образлари ҳамда уларнинг тилидан айтилган халифалар ҳаётининг ибратли қирралари китобхон учун ғоятда завқлидир. Панд-насихат тарзида айтилган сўзлар эса, эзгуликка, тўғрисўзликка, адолатпарварликка, хуллас, барча-барчаси гўзал хулқли инсонни камол топтиришга хизмат қилади. Ҳикоятда айрим ишоралар орқали аёлнинг ахлоқий - маънавий тарбиясига алоҳида ургу берилганлигини кузатиш мумкин. Бу эса, ўз навбатида китобхонни қаҳрамонининг саъй-ҳаракатларидан ибрат олишга чорлайди. Чунки илму ҳунарли киши ҳеч қачон хор бўлмаслиги ғояси “Минг бир кеча” таркибидаги ҳикоятларнинг таянч мазмун-муддаоси ҳисобланади.

Шу билан бирга Ватанни, унинг истикболи ва тақдирини аёлларсиз тасаввур этиб бўлмайди. Ватаннинг ободлиги ва осойишталигида аёлларнинг ҳам беқиёс ўрни бор.

Ўрта аср тузумининг аёлларга нисбатан реакцион муносабатига қарамай, тарих аёлларнинг ватанпарварлик, қаҳрамонлик жасоратларини ҳикоят қилувчи ажиб воқеаларга бойдир. Шарқ хотин-қизлари ҳам юрт бошига қора кунлар

¹⁰⁵ Учок Б. Женщины правительницы в мусульманских государствах. – М.: 1982. – С. 15-16.

тушганида эркаклар билан ёнма-ён жангу-жадалга киришганларини тарих ўз саҳифаларида ёзиб қолдирган. Шу тарихий далиллар фольклорнинг ўзига хос романтикаси, фантастикаси, услуби билан ҳамоҳанг бўлиб, “Минг бир кеча” асарида аёлларнинг кўпдан-кўп ватанпарвар ва қаҳрамон образларини яратди.

“Минг бир кеча”даги ватанпарвар, қаҳрамон аёллар образларининг илдизи қадим замонлардаги тарихий ривоятларга бориб тақаладигандай.

Тарихдан маълумки, Шарқ халқлари азал-азалдан босқинчи халқлар томонидан кўплаб азият чекишган. Бундай курашларда жасорат кўрсатган аёлларнинг ўрни ўзгача. Улар босқинчиларга қарши эркаклар билан ёнма-ён туриб жанг қилганлар. Қаҳрамонлик ва жасорат кўрсатганлар. Худди шунингдек, улар ички душманларга – подшо, амир, хон ва ҳокимларга қарши курашда ҳам мардлик, матонатли эканликларини намойиш этганлар. Бу қаҳрамонлик ҳодисалари, хотин-қизлардаги ватанпарварлик ҳис-туйғуси “Минг бир кеча” ҳикоятларида бадий тарзда мужассамлашган, ҳаёт воқелиги билан романтик идеаллари чатишиб, бирлашиб кетган.

Бундай лавҳаларни, хусусан асарнинг “Подшоҳ Умар ибн Нуъмон, унинг Шаррикон ва Зуулмакон номли ўғиллари ҳикояти”даги малика Абризанинг довюраклиги, паҳлавонлигида, “Али Нуриддин ва Марям зуннория” қиссасидаги Марямнинг шижоатларида, “Шаҳзода ва етти вазир” ҳикоятидаги канизакнинг ҳикоятидаги бир маликанинг паҳлавонлиги ҳақидаги тасвирларда кўришимиз мумкин.

Асардаги “Подшоҳ Умар ибн Нуъмон, унинг Шаррикон ва Зуулмакон номли ўғиллари ҳикояти”¹⁰⁶ даги малика Абриза образига эътибор қаратамиз. Малика Абриза – Рум диёри шохининг қизи. Ёшлигидан жасурликка, паҳлавонликка, курашларда енгилмасликка ўрганган – “кўп қиррали”, доно,

¹⁰⁶ Минг бир кеча. Араб эртаклари. / С.Муталлибов тарж. – Т.: 1960. 8 жилдлик. Ж. 2. – Б. 3.

окила қиз. Араблар шоҳи “Умар ибн Нуъмоннинг ўз лашкари билан румликларга қарши кураши учун йўлга чиққан ўғли Шаррикон воқеалар жараёнида уни курашга чорлайди.

“Эй, йигит, курашга тайёрлан”, – дебди қиз енгларини шимариб. Шаррикон ўзини мутлақ йўқотибди. Бир онда Шарриконнинг қўллари титрай бошлабди, канизак уни кўтариб, ерга урибди...”¹⁰⁷.

Шундан сўнг Шаррикон яна бир неча марта уни курашга даъват этса-да, барибир қиздан енгилаверади. Шунда паҳлавон қиз: “Румлар ерига хужум қилмоқ истаганларнинг холи шу”, – дейди.

Ҳикоятда малика Абриза орқали ҳамма замонда ҳам ўз она юртини душмандан муҳофаа қилишда ҳамиша тайёр тура оладиган мард, паҳлавон, жасур аёл тимсоли кўрсатилади. Бундай жасур, кўрқмас, ўз ватани ҳимояси учун доимо тайёр аёллар тарихда кўплаб ўтганлиги маълум. Чунончи, Ўрта Осиёлик жасур Тўмарис, Рай ҳукмдори Саййида Хотун фаолиятлари бунга ёрқин мисолдир. Бу рўйхатни яна давом эттиришимиз мумкин. X асрда Рай ҳукмдори бўлган Саййида Хотун ҳаёти ва фаолияти ҳақидаги воқеа: 997 йилда Рай ҳукмдори вафот этгач, унинг ёшгина ўғли тахт вориси бўлиб қолади. Табиийки, ҳукуматни муваққат бошқарувчи – боланинг онаси Саййида Хотун бўлади. Ўғли Маждуд-Давла давлат бошқарувига ўқуви бўлмайди. Саййида Хотун бу ишни анча моҳирлик билан бажаради.

Ҳазнавийлар султони Маҳмуд ибн Сўбук – Тегин (998-1030) йилда Рай ҳукмдорининг ёшлигидан фойдаланиб, уни ўзига бўйсундирмоқчи бўлади. Саййида Хотунга элчи юбориб, Рай масжидларида жума хутбасида унинг номи зикр этилишини, тангаларга унинг унинг расми зарб этилишини талаб қилади. Агарда истаги бажо келтирилмаса, Райга қўшин юборажагини

¹⁰⁷ Минг бир кеча. Араб эртаклари. / С.Муталлибов тарж. – Т.: 1960. 8 жилдлик. Ж. 2. – Б. 17.

тайинлайди. Саййида Хотунга бу гапларни етказган элчи ўз хукмдорига унинг куйидаги айтганларини олиб боради:

“Султон Маҳмудга айт, эрим Фахр уд-Давла ҳаётлигида султоннинг Райга хужумидан хавфсирарди. Эрим вафот этгач, мен бундай хавфдан йироқлашдим. Менимча, султон Маҳмуд оқил киши, у аёл билан курашишни ўзига эп кўрмас. Маълумки, нафақат шер, балки мода шер ҳам хавфли бўлади. Агар у бизга хужум қилса, Аллоҳ билгувчи, мен ундан қочмасмен. Ва икки ишдан бири содир бўлади: ё мен ғолиб бўламан, ё мағлуб. Агарда мен мағлуб бўлсам, оёғи остида юздан ортиқ ҳокими бўлган султон Маҳмудни енгдим, деб жар соламан. Агар у мени енгса, бутун оламга султон Маҳмуд аёл киши билан жангга киришиб, енгибди, деган уят гап тарқайди ва унинг номи ўчирилади. Бунинг учун у мадҳ этилмайди, унга шоирлар шеър битмайди. Чунки бу – аёл устидан ғалабадир”. Элчи оғзидан бу гапларни эшитган султон бошқа ҳеч ҳам Райга кўз олайтирмайди. Натижада Саййида Хотун давлатни 39 йил тинч-осуда бошқаришга муваффақ бўлади¹⁰⁸.

Бир қарашда “Минг бир кеча” асари ана шундай қаҳрамон аёллар тимсолини яратишга чоғланганлигини кузатишимиз мумкин.

“Минг бир кеча” ўз қаҳрамон қиз образига қуйидагича тавсиф беради: “У ёзув-чизув, ҳисобу фасоҳат илмини ўрганибди. Ҳатто от миниб, шижоатли бўлиб етишибди. Заркашлик, дўзандалик хунарларини ўрганиб олибди. У эркагу хотинларга мансуб бўлган барча санъатларни эгаллаб, ниҳоят замонасининг фаридаси, ўз асрининг яктоси бўлиб етишибди.” Бу “Нуриддин ва Марям зуннория” қиссасидаги фарангистон шоҳининг қизи Марям ҳақида¹⁰⁹.

Яна шу ҳодиса ўринлики, баъзи соҳаларда аёллар ўз севгилиларидан устунликка эришадилар. Масалан, улар фироқда

¹⁰⁸ Учок Б. Женщины правительницы в мусульманских государствах. – М.: 1982. – С. 45.

¹⁰⁹ Минг бир кеча. Араб эртаклари. / С. Муталлибов тарж. – Т.: 1963. 8 жилдлик. Ж. 8. – Б. 101.

кийналиб, ёлғиз қолганда надоматга боришмайди, балки, ақл, онглилик, сабр-чидам билан иш юритадилар. Айниқса, ҳарбий жараёнда қўлларига қилич олиб, душман билан курашадилар. Қаҳрамонимиз Марямни олайлик: ” Хўш, хўжам, урушга қалайсан, – титраб, қақшаб турган Нуриддинга, – отга миниб, кетимдан юр”, – дейди¹¹⁰. Ғазабдан титраган, кутурган акаларини Марям енгади. Алпдай ташланиб, шердай пишқириб, қоплондай бўкириб, жанг санъатини роса ишлатиб, ғалаба қилади. Марям кўпгина қаҳрамонлик кўрсатади. Бу билан у нафақат ўзи, балки Нуриддин ҳаётини ҳам сақлаб қолди.

“Минг бир кеча”даги бундай лавҳаларнинг асосий ғояси маълум. Аввало, қадимда араб қабила йигитлари сингари бошқа қабила уруғлари ҳужумига қарши жанг қилган қаҳрамон аёллар ҳақида кўп эшитганмиз, ёки ислом динини тарқатиш ва уни мустаҳкамлаш учун қилинган саъй-ҳаракатларда аёлларнинг ҳам анчагина ҳиссаси борлигини биламиз. Чунончи, бундай қаҳрамон аёллар қаторига ҳазрати Оиша (р.а.) нинг бош қўмондон Талха ва Ибн Хубайра билан бирга “Жамал” урушида катнашганликларини, Муовиянинг Кипрни фатҳ этиш учун юборган аскарлари орасида Ҳазраж қабиласидан чиққан Умму Ҳарамнинг иштирок этиб, шаҳид бўлганини қайд этмоқ зарур¹¹¹. Шунинг учун ҳам асар аёлларни ана шундай жасурликка, қатъиятликка ундайди.

“Минг бир кеча” ўзи яратган ранг-баранг, такрорланмас ғояси, ҳар тарафлама етук, жасур ва тадбиркор, вафоли ва гўзал қаҳрамон қиз образлари билан олдинги ўринда туради. Асарда инсоннинг бир-бирига зулми, аёлларга нисбатан шафқатсиз бўлиш, куч ишлатиш каби ҳолатлар қаттиқ қораланади. Бунинг исботини асарнинг “Шаҳзода ва етти вазир” ҳикоятидаги канизакнинг Шаҳзодага айтган ҳикоятида кўрамиз. У қуйидаги мазмунда: Бир подшонинг Датмо исмли қизи бўлиб, у

¹¹⁰ Минг бир кеча. Араб эртақлари. / С. Муталлибов тарж. – Т.: 1963. 8 жилдлик. Ж. 8. – Б. 101.

¹¹¹ Абдулжовод А. Умар М. Даук М. Али Қутб. Қаҳрамон мўмина аёллар. / Туркчадан тарж. – Т.: 2005.

“майдонда қилич чопишда, найза санчишда мендан ғолиб келган кишига тегаман, – дерди¹¹². Қиз шундай қиларди ҳам, узоқ-яқиндан подшозодалар у билан беллашгани келишарди. Қиз эса ҳаммасидан ғолиб келиб, уларнинг барчасидан устун келарди. Қуролларини кўлларида оларди-да, пешаналарига тамға босарди.

Келтирилган ҳикоятдаги қиз – Датмо аёлларнинг онг ва идрокида, куч ва қудратда, жасорат ва матонатда эркаклардан қолишмаслигини, уларнинг мўъжизакорлигини амалда намоён этади.

Яна “Минг бир кеча”да аёллардан етишиб чиққан давлат арбобларини ҳам кўришимиз мумкин.

Асардаги “Али Шор билан Зумуррад” ҳикояти¹¹³ даги Зумурраднинг ҳикоят давомидаги хатти-ҳаракатларида ўша замон Шарқ султонликларидаги аёллар билан бўлиши мумкин бўлган воқеа-ҳодисалар тафсилоти бадийлаштириб берилганига гувоҳ бўламиз.

Ҳикоятда келтирилишича, Зумуррад севгилиси Али Шорни излаб шаҳарма-шаҳар кезади. Шу аснода бир шаҳар дарвозасидан кириб, ғалати ҳодисага дуч келади. Қараса, аскарлар, амирлар ва шаҳар ақобирлари йиғилиб туришган экан. Зумуррад ҳайрон бўлиб: “Эй, шаҳар аҳли, қандай воқеа рўй берди?” – деб сўраганида, сарой аҳлларида бири жавоб берибди: “Ҳадялар беришда бахиллик қилмовчи зот бахт ато қилиб, сени шу шаҳарнинг султони қилиб тайинлади. Бу ўлкадаги барча бошлар устидан ҳоким бўлдинг”¹¹⁴. Ҳикоятда келтирилишича, бу шаҳарда бир одат бўлади: подшо вафот этса-ю, унинг зурриёти бўлмаса, лашкарлар шаҳар ташқарисига чиқиб, уч кун кутиб туришаркан, кимки шаҳарга белгиланган йўлдан кириб келса, уни

¹¹² Минг бир кеча. Араб эртаклари. / А.Расулов тарж. – Т.: 1960. 8 жилдлик. Ж. 5. – Б. 431.

¹¹³ Минг бир кеча. Араб эртаклари. / С.Муталлибов тарж. – Т.: 1962. 8 жилдлик. Ж. 4. – Б. 122.

¹¹⁴ Минг бир кеча. Араб эртаклари. / С.Муталлибов тарж. – Т.: 1962. 8 жилдлик. Ж. 4. – Б. 150.

ўзларига султон қилиб кўтаришаркан. Улар яна Зумуррадга давом этиб дейдилар: Худога шукурким, у турк авлодидан бўлган чиройли бир инсонни биз томонга йўллади”.

Ҳикоят давомида Зумуррадининг тахтга ўтириб, хазинадан аскарларга нафақа улашиши, барча қуллар ҳамда шаҳар аҳолиси унга сўзсиз итоат этиши, шу йўсинда бир қанча муддат ҳукмронлик қилгани ҳақида айтилади. “Ундаги саховат ва ифбат кишилар қалбида унга нисбатан буюк ҳурмат уйғотибди. У солиқларни бекор қилибди, қамокдагиларни озод этиб, зулмни ўртадан кўтарибди. Шу туфайли барча аҳоли уни яхши кўриб қолибди”.

“Минг бир кеча”даги бундай лавҳа ўтмишда ҳам бўлиб ўтганини муаррихлар қайд этишади. Чунончи, олимлар Ж.Баракаев ҳамда Й. Ҳайдаров ўзларининг “Бухоро тарихи” китобларида Наршахий маълумотларига асосланиб, араблар истилосидан олдин Бухорони ҳукмдор аёл бошқарганини чиройли кўринишларда тасвирлаб берганлар:” Малика ҳар куни от устида Бухоро кўҳандизидан ташқарига чиқиб, Регистон дарвозаси ёнида тўхтар ва тахтга ўтирар эди. Унинг ёнига гуломлар ва сарой аҳли, яъни хизматкорлар ва аслзодалар тўпланар эди. Малика шундай бир тартиб жорий қилган эдики, бу тартибга мувофиқ, унинг даргоҳига қишлоқ аҳолисидан 200 га яқин ўспирин деҳқон ва шахзодалар келиши, уларнинг белларига олтин камар боғланган ва қиличлари елкалари орқали осилган бўлиши керак эди. Малика улар олдига чиқар, уларнинг ҳаммаси маликага мулозимат қилиб, икки қатор бўлиб, саф тартиб турар эди. Малика подшоликнинг ишлари ҳақида улар билан маслаҳатлашар, буйруқлар берар ва маъқул тушган кишига хайру эҳсонлар бериб, номаъқулини жазолар эди. Малика бу ерда шу йўсинда эрталабдан то нонушта пайтигача ўтирар, сўнгра қалъага қайтар ва у ердан ўз яқин кишиларига ноз-неъмат ҳамда таомлар юборар эди. Кечга яқин Малика яна шу тариқа қалъадан чиқар ва тахтга ўтирар эди”¹¹⁵.

¹¹⁵ Баракаев Ж. Ҳайдаров Й. Бухоро тарихи. – Т.: 1991. – Б. 17.

Шунга ўхшаш воқеани Б. Учоқнинг китобидаги маълумот билан таққослаймиз. Унинг ёзишича, давлатни бундай одилонга бошқарган Шарқ аёллари кўплаб топилади. Чунончи, 1257 йилдан бошлаб Эроннинг жанубий вилояти Кирмонда Қутбиддин султон вафот этиб, унинг доно ва оқила хотини Қутлуғ – Туркон давлатни идора қилганлигини ёзади. Қутлуғ – Туркон ҳақиқатгўй, ўз давлатини оқилонга бошқара оладиган, халқининг фаровон ҳаёти учун жон куйдирадиган, олимлар ғамхўри, бинолар қурувчиси, кўплаб хайрия муассасаларини ташкил этувчи аёл бўлганлигини тарихчи Мирхонд ҳам айтиб ўтганлигини Б.Учоқ таъкидлайди¹¹⁶. Бу аёл Кирмоннинг денгиз ва қуруқлик тижорат йўлини ҳам ўз қўлига олиб, давлатини 12 йил осуда бошқаради ва 1282 йилда вафот этади.

Ундан сўнг Кирмонни унинг қизи Подшоҳ – Хотун бошқарганлигини, у аёл жуда гўзал, хушхулқ, онасидек олимларни қадрлаб, халқи ҳаётини яхшилашга интиланлигини, у жуда зўр хаттот ва шоира бўлганлигини ҳам таъкидлаш зарур¹¹⁷. Ёки 1249 йилда Миср султони Малик Солиҳ вафот этиб, унинг хотини турк Абдулло қизи Шажарат ад-Дур салтанатни бошқарганини ҳам Б.Учоқ китобидан билиб оламиз. Шажарат ад-Дур шу даражада оқила ва билимдон бўладиган, ўша даврда Дамашқни французлар ишғол қилган пайтда уларнинг қўшини тор-мор эттирилиб, Людовик IX билан бирга мингдан ортиқ француз аскарлари ҳам асирга олинади. Шунингдек, Шажарат ад-Дур биринчи бўлиб Мисрда Баҳрия мамлуклари султонлигига асос солди, бу султонликни 140 йил мобайнида 25 султон бошқаради. Сурияни салбчилар ҳужумидан асраб қолган ҳам, Маккага Каъбапўш юборишни биринчилардан бўлиб ташкил этган ҳам ана шу Шажарат ад-Дурдир.

“Минг бир кеча” асаридаги малика Абриза, Зумуррад ёки малика Будурлар образи ҳаётдаги ана шундай оқила, тadbиркор,

¹¹⁶ Учоқ Б.Женщины правительницы в мусульманских государствах. – М.: 1982 – С. 62.

¹¹⁷ Учоқ Б.Женщины правительницы в мусульманских государствах. – М.: 1982. – С. 77.

жасур маликалар – Шажарат ад- Дур, Қутлуғ–Туркон (гоҳида Туркон-Хотун номи билан келади), Подшо Хотунлар тимсоли эканлигига ишонч ҳосил қиламиз¹¹⁸.

Шундай қилиб, халқнинг асрий орзу-армонлари, бадий идеали юқорида кўриб чиққан ҳикоятлардаги қаҳрамон қизлар-жасур маликалар образида ва уларнинг ижтимоий-сиёсий фаолиятида мужассамланган.

Умуман олганда, оғзаки ижодда яратилган ижобий қаҳрамонларни эрксеварлик, жасоратлилик, ҳақиқат учун кураш, шунингдек зулмга, алдамчиликка қарши нафрат билан қараш сингари идеалларни ташувчи кишилар, деб аташ ҳам мумкин. Бир сўз билан айтганда, халқ аёлларнинг ақл-заковатиға, қобилятиға ва буюк руҳий кучиға ишонган. Хуллас, бундай қаҳрамон қизлар севгини садоқат, жасоратсиз тасаввур этолмайди, мурод-мақсади йўлида курашади, ғовларни енгади.

Ўрта аср феодал ҳукмронларнинг исканжасидан нажот топиш учун оддий халқ оммаси адолатли, халқпарвар подшога эришиш билан осойишталик ва фаровонликни барқарор этиш мумкин, деб ўйлаган. Халқ бир томондан феодал ҳукмдорларнинг жабр-зулмидан хонавайрон бўлиб, уларга қарши ғалаёнлар кўтариб турса, иккинчи томондан, адолатли ва маърифатпарвар ҳукмдорни орзу қиларди. Адолатли ва халқпарвар ҳукмдор орзуси ўз навбатида прогрессив моҳиятга эга ҳам эди. Чунки: биринчидан, бу орзу халқпарварликнинг бир ифодаси сифатида вужудга келган эди. Иккинчидан эса, у адолатсизлик ва зулм-зўрликка қарши халқ оммасининг нафрат ва ғазабини ошириб, унинг ғалаёнларига ижобий таъсир этар эди.

Шунинг учун ҳам ўрта асрлардаги прогрессив илм-фан, санъат ва адабиёт аҳллари, халқ ижодкорлари адолатли ҳукмдор ғоясини тарғиб этганлар. Феодал сепаратизмига қарши марказлашган ҳокимият учун курашганлар. Шарқ халқлари адабиётида бўлгани

¹¹⁸ 1961 йилда Г. Шреглен Шажарат ад-Дурнинг ҳаёти ва фаолиятига бағишлаб китоб чоп эттирганини Б. Учок ёзади.

каби ўрта аср ўзбек адабиётида ҳам бу хусусиятлар равшан кўринади.

Шунга кўра, “Минг бир кеча”даги айрим маликалар образида халқ осойишталиги, юртнинг ободлигини ҳамма нарсадан юксак деб биладиган дойурак, яхшиларга шафқатли, ёмонларга қарши қаттиққўл, серғайрат, тадбирли, меҳнатсевар, баҳодир, жасур аёллар тимсолини яққол кўрамиз. Бу сифатлари билан маликалар ҳаммага намуна. Улар орзу-мақсадларига кураш билан, жангу-жадал, ғовларни бартараф этиш билан эришади. Бу билан яхши ҳаёт орзуси фақат ширин ҳаёлпарастлик эмас, балки кураш, ҳаракат, куч-қувват, ғайрат-шижоат билан эришишликда эканлигини исботлайди.

2-§ Аёллар образи характерида диний - ирфоний кўринишларнинг ўзига хос бадийиети

“Минг бир кеча” асари ҳикоятлари таркибида жуда катта тарбиявий аҳамиятга эга бўлган ғоятда ибратли ҳикоятлар ҳам мавжуд. Бундай ҳикоятлар марказида ҳам аёллар образи муҳим ўрин тутиши билан бирга, улардаги бош ғоя исломий тақводорлик масаласи ҳисобланади. Хусусан, мазкур ҳикоятларда ўз даврида аёллар ҳам тақводорлик борасида ўрнатилган оларли даражада бўлганлиги таъкидланади. Бу, айниқса, асарнинг “Билимдон хотин”, “Подшо билан хотин”, “Тақводор хотин”, “Иймонли қиз”, “Шаҳзода ва етти вазир” ҳикоятларида ўз аксини топган. Бу ҳикоятларда ғоявий - бадий жиҳатдан ислом, шариат, исломий ахлоқ-одоб тараннум этилганини кўриш мумкин. Шу ўринда бундай ҳикоятлар ислом, тасаввуфона ҳаёт тарзининг кенг ёйилиши даврига тўғри келиши баробарида, “Минг бир кеча” эртақларининг соф арабий тоифасига ҳам мансублигини қайд этмоқ лозим.

Тақводор аёллар образи ифода этилган ҳикоятларни таҳлил қиларканмиз, ундаги “Подшо билан хотин” ҳикоятига эътибор қаратамиз. Бу ҳикоят асарнинг энг кичик, энг мўъжаз ҳикояти

бўлиш билан бирга унинг замирида жуда катта ҳаётий, ибратомуз мазмун ётади. Ҳикоятда келтирилишича, подшолардан бири фукаросининг аҳволидан хабар олмоқ учун яширинча саройдан чиқиб, ёлғиз ўзи бир қишлоққа кириб боради. У чанқаб, бир ҳовлидан сув сўраса, гўзал бир аёл сув тутади. Подшо аёлга мафтун бўлиб, истагини билдиради. Аёл уни таниб, уйига олиб киради ва қўлига бир китоб тутқазиб чиқиб кетади. Подшо китобни ўқиб ўтириб, бирдан зинодан сақланиш ва зино қилганлар учун худо қандай азоблар беражаги ҳақидаги жойига кўзи тушиб, тавба қилиб, чиқиб кетади. Аёлнинг эри келгач, воқеадан хабар топиб, аёлидан шубҳада бўлади. Хотин қариндош-уруғларини хабардор қилади. Улар ҳалиги кишини подшо ҳузурига олиб боришади.

“Худо подшонинг мартабасини улуғ қилсин”- дейишибди хотиннинг қариндошлари. Бу одам экиш учун биздан ижарага ер олган эди, маълум муддат экиб юрди, кейин ташлаб қўйди. У ердан нари кетмайди-ю, биз уни бошқа экадиган одамга ижарага беролмаймиз, на ўзи экади. Натижада ерга жабр бўляпти. Ташлаб қўйганидан кейин ер вайрон бўлади, деб чўчияпмиз.” Подшо аёлнинг эридан: Ерингни экишга нима монёлик қияпти? - деб сўраган экан, у киши шундай жавоб берибди: “Худо подшо мартабасини баланд қилсин.Эшитишимга қараганда, у ерга шер кирган экан эмиш. Ундан чўчиб еримга яқинлашолмадим, чунки шер билан олишиш қўлимдан келмаслиги ўзимга маълум, ундан қўрқаман”.

Подшо масалани тушуниб: Эй, фалончи,-дебди унга, шер ерингга оёқ босгани йўқ, аммо еринг экин экишга жуда арзир экан, экавер, худо баракангни берсин! Энди шер унга кўз олайтирмайди¹¹⁹.

Бундай қолип ичида сўз ўйини қилиш усулини фақат “Минг бир кеча” ҳикоятларида учратиш мумкин. Бу ҳикоятдаги подшо билан аёлнинг эри суҳбатини батафсил келтиришимиздан мақсад

¹¹⁹ Минг бир кеча. Араб эртаклари. / С.Муталлибов тарж. – Т.: 1962. 8 жилдлик. Ж. 4. – Б. 395.

ҳам шу. Бу — уларнинг суҳбатини бўлиб, ёки учинчи шахс сифатида тушунтириш мумкин бўлмаган бадиий жозиба билан қолиплаган сўз ўйини.

Ҳикоят ғояси — иффати, ор-номусини сақлаган аёл таҳсинга сазовор.

Агар инсонда одабийлик ҳис-туйғу бўлмаса, унинг бошқа яратиклардан, ҳайвонот ва наботот оламига мансуб онгсиз мажудотлардан фарқи қолмайди. Инсонликнинг мезони нафс билан ўлчанади. Агар инсон ўз нафсини жиловлаб, амалларини эзгуликка йўналтира олса, сийрат ва сувратини покиза тутса, у самовийлашиб боради, фариштага яқинлашади. Мабода табиатида беркиниб ётган иллатлар: ҳирс, очкўзлик, тамагирлик, хоинлик, қўрқоқлик, юзсизлик, беҳаёликка енгилса, нафс домига тушса, нафси ақлидан устунлик қилса, инсон тубанлашади, ҳайвонга яқинлашади. Бошқача айтганда, тана тупроққа дахлдор, руҳ эса кўкка. Танлов ақл ва идрок соҳиби бўлган одамнинг ўз ихтиёрида. “Минг бир кеча”да келтирилган эртакларнинг моҳиятида ҳам аслида мана шундай эзгу ғоя тажассум топган. Ахлоқсизлик, очкўзлик, хиёнат, жоҳиллик сингари иллатлар қаттиқ танқид қилинган, бундай камчилик, нуқсонларни ўзига касб қилиб олган кишиларнинг фожиали қисмати, аянчли тақдири кўрсатилган. Бу билан китобхонни ҳаётдаги ҳар ҳодисага хушёр қарашга, нафс йўлига кирган кишининг хор ва шарманда бўлиши ўта ҳаётий акслантирилган.

Шундай ҳикоятлардан яна бири “Шаҳзода ва етти вазир ҳикояти”даги тақводор аёл хусусида. Бир подшо қасрида айланиб юриб, томга чиқиб турган аёлга кўзи тушади ва унга ошиқ бўлади. Аёлнинг дарагини билса, у ўз вазирининг хотини экан. Вазирни бошқа вилоятларга сафарга жўнатиб, ўзи унинг аёли олдида боради аёл уни хуш тавозеълик билан кутиб олади. Подшо мақсадини англаган аёл унинг қўлига таом пишгунича ўқиб туринг, деб ибратли бир китоб келтириб беради. Аёл тўксон хил таом пишириб, подшо олдида келтиради. Подшо ҳар бир таомдан бир қошиқдан еб кўради. Лаганлардаги таомлар ҳар хил бўлса

ҳам, таъми бир хил. Подшо таажжубда қолади ва аёлдан сабабини сўрайди. Аёл: “Хўжамиз подшони ўз паноҳида асрасин! Қасрларида ўзларига хос гўзал канизаклардан тўқсонга бор. Уларнинг ранги рўйлари ҳар хил бўлса ҳам, таъми бир”-деб жавоб беради.

Бу лавҳада аёлнинг зеҳнли, оқила, донолиги кўрсатилганини кўриш мумкин. Юқорида келтирилган икки ҳикоят тафсилоти деярли бир хил. Жумладан, аёл томонидан подшонинг нафсига қаршилик кўрсатишнинг оқилона, тадбирли, ибратли усули кўрсатилган. Мазкур ҳикоятнинг биринчи келтирилган ҳикоятга ўхшаш жиҳатлари кўп. Биринчидан, аёлларнинг подшо ҳурматини жойига қўйишлиги бўлса, иккинчидан, аёлларнинг иффатини сақлашда подшога қаршилик кўрсатишда нозик усулларни қўллашидир. Бундан ташқари иккинчи ҳикоятнинг давоми ҳам юқоридаги фикрларни тасдиқлайди. Вазир сафардан қайтгач, уйига борса, подшонинг узуги ёстиқ остидан чиқиб қолади. Хотинидан шубҳаланган эр бир йилгача унга яқин йўламайди ва натижада хотин отасига эридан арз қилади. Ота эса подшога: “Эй, подшо, худо сизни саломат қилсин! Менинг бир гўзал боғим бор эди. Унга ўз қўлим билан дарахт экиб кўкартирдим ва мол-дунёمنى сарфладим. Мевалари ҳосилга кириб етишган вақтида вазирингизга ҳадя қилдим. Вазир бир мунча вақт ҳосилини еб, сўнгра боқмасдан ва суғормасдан ташлаб қўйди. Яшнаб турган боғнинг гуллари қуриб, рангу рўйи заъфарон бўлиб қолди”, дейди. Вазир: “Эй, подшо, бу одам ҳақ гапни айтди. Мен боққа яхши қараб, меваларни еб келардим. Бир кун у боғда йўлбарс изини кўриб қолдим Шундан буён ўзимдан қўрқиб, боққа яқин келмадим ва қарамадим” – дейди. Подшо вазирнинг топган изи ўзининг унутиб қолдирган узуги эканлигини фаҳмлаб: “Эй, вазир, боғингга қарайвер, кўнглинг тўқ ва тинч бўлсин, билишимча, йўлбарс боғингга кирса ҳам, ота-боболарим ҳурмати, ҳеч қандай зарар етказган эмас”, – дейди¹²⁰.

¹²⁰ Минг бир кеча. Араб эртаклари. / Ю.Ҳакимжонов тарж. – Т.: 1962. 8 жилдлик. Ж. 5. – Б. 372.

Бу ерда ҳам қолипланган чиройли сўз ўйинига дуч келамиз. Бу эса ҳикоят жозибасини янада сайқаллаштиришга хизмат қилган.

Шаҳризоданинг подшоҳга “Мол-дунёга мағрур бўлмаслик, унга хирс қўймаслик ҳақида” айтганлари ичида яна бир ҳикоят бор. Жумладан, қозининг тақводор хотини билан бўлган воқеалари қуйидаги мазмунда: Зиёратга отланган қози ифбатли ва сабрли хотинини биродари ҳимоясига қолдиради. Биродари аёлни кўриб, ошиқ бўлади. Эркак ноумид бўлганидан сўнг уни ёлғон гувоҳ топиб, зинокорликда айблайди. Натижада аёл тошбўрон қилинади. Воқеалар жараёнида дордан қутулиб қолган киши худо йўлига бу аёлга ўлгунча хизмат қилишни ният қилади ва унга бир ибодатхона қуриб беради. “Хотин шу қадар жидду-жаҳд билан ибодат қиладики, натижада унинг олдига келган касалга ёки офат текканга дуо қилса, шу онда шифо топадиган бўлади”. Хуллас, аёлга зулм кўрсатган барча ҳикоят қаҳрамонлари бир касалликка чалиниб, шу аёлдан шифо топишади. Кўриниб турибдики, ҳикоят ғояси инсонларни тўғрисиўзликка, бировларга чоҳ қазимасликка, инсонларнинг бир-бирига тухмат ва фиску-фасод каби ярамас хулқлардан узоқда бўлишликка ҳамда ҳамиша яхшилик қилиб юришликка қаратилган. Бу эса, Қуръони каримнинг “Залзала” сурасининг 7- ва 8- оятлари билан ҳамоҳангдир. Чунончи, “Бас, ким зарра оғирлигида яхшилик қилса ҳам, кўрадир. Ва ким зарра оғирлигида ёмонлик қилса ҳам, кўрадир”¹²¹.

Юқорида кўриб ўтган ҳикоятлар рўйхатини яна давом эттириш мумкин.

Шаҳризода ҳикоятлари ичида шу мавзунини давом эттирган яна бир ҳикоят диққатга сазовор. Бунда ҳикоят қилинишича, ўтда қуймас бир темирчи дарагини эшитган бир солиҳ киши бунинг сирини билиш учун йўлга тушади. Темирчини топиб, унинг ишини кузатади. Дарҳақиқат, эшитганича бор. Темирчи қизиқ турган темирларни қўлида бемалол тутар, баданига ўт сачраса-да, қуймас эди. Солиҳ киши унинг уйида бир неча кун меҳмонда

¹²¹ <https://quran.uz/tafsir/tafsirlar/tafsir-hilol/>

бўлиб, темирчининг ибодатларини ҳам кузатади. Унинг ибодатларида гайри-табiiй ортиқчалик ҳам йўқ. Ниҳоят солиҳ киши темирчидан бунинг сирини сўраса, у бўлиб ўтган воқеаларни сўзлаб беради. Қаҳатчилик йилларида йигит бир қизни севиб, ундан тақвога ўзини бағишлагани сабаб рад жавоби олганини, тақдир тақозоси билан ўша очлик йилларида қиз ҳам очликдан қийналиб, ундан овқат сўраб келганини, йигит эса истагига кўнсагина, егулик топиб беришини айтганда, қиз рад жавобини берганини, шунингдек, бу ҳол бир неча марта такрорланса ҳам, қиз кўнмаганини айтиб беради. Қизнинг бир неча кунлаб оч юриб, ҳолсизланиб қолганда ҳам Аллоҳдан кўрқиб, нафсини тия олгани йигитга қаттиқ таъсир қилиб, нафсининг васвасасидан Аллоҳга тавба қилганини, сўнг қизнинг олдига Аллоҳ ризолиги учун таом қўйиб, уни тўйғазганини солиҳ кишига сўзлаб беради.

“Қиз икки кўзини осмонга тикиб: ”Ё Аллоҳ, агар бу одамнинг айтган сўзи рост бўлса, дунё ва охиратда бунинг баданига ўтти ҳаром қилгин, ўзинг ҳар нарсага қодирсан, дуоларнинг ижобатига лойиқсан!”¹²² – деб Аллоҳга муножот қилади қиз.

“Қизни уйда қолдириб ўчоқдаги ўтти ўчириш учун чиқдим, киш фасли, совуқ вақтлар эди. Бир чўғ учиб келиб баданимга тушди. Худонинг қудрати билан алам сезмадим. Хаёлимга: ”қизнинг дуоси ижобат бўлганга ўхшайди”, – деган фикр келди, чўғни кафтимда ушладим, куйдирмади. Қизнинг олдига кириб:” Хурсанд бўлгил, Аллоҳ сенинг дуойингни ижобат қилди дедим,” – деб сўзини ниҳоялайди йигит.

Ўтмишда сўфийлар каби аёллар ҳам тақво борасида валийлик даражасига эришгани сир эмас. Улар ўта тақводор бўлиб, кўнгилларини нафсу хирс ғуборидан поклаб, ботинан мусаффо бир ҳолда Аллоҳ васлига етишни орзу қилиб, эзгу амаллар, савоб ишлар қилиб яшаганлар. Бундай зотларнинг феъл-

¹²² Минг бир кеча. Араб эртақлари. / Ю.Ҳакимжонов тарж. – Т.: 1962. 8 жилдлик. Ж. 5. – Б. 84.

атвори, юриш-туриши, сўз ва ишлари атрофдагилар учун ибрат бўлган¹²³.

Жумладан, бундай сўфий аёллар қаторидан мустаҳкам ўрин эгаллаган басралик озод этилган кул аёл Робия ҳақидаги ривоятлар сон-саноксиз, чунки Басра мозийда кўплаб сўфийларнинг макони бўлган. Робия тўғрисидаги ривоятларда унинг кўп мўъжизалар кўрсатгани ҳам тилга олинади. Айтишларича, қоронғу тунларда унинг бармоқлари чироқ каби нур таратар экан. Ҳаж сафарига отланганида эса, Каъбатуллоҳ унга пешвоз чиқар экан¹²⁴.

Бироқ ўзини Аллоҳ ишқига бахшида этган аёл ёлғиз Робия эмасди, бундай художўй сўфий аёллар тўғрисида тарихда кўпгина маълумотлар бор.

Олмониялик таниқли шарқшунос олима А.Шиммел бир китобини ислом оламидаги хотин-қизлар сиймосига бағишларкан, қуйидаги маълумотларни келтиради: “Маргарет Смит ўзининг классик асари бўлмиш “Исломда Робия ва бошқа сўфий аёллар сиймоси” китобида илк ислом даврининг бир қатор таниқли сиймолари тўғрисида маълумот беради. Улар орасида Робийанинг дугонаси, Маряам ал-Басрийа тўғрисидаги хабарга дуч келамиз... Рўйхатда йиғлай-йиғлай кўзлари кўр бўлиб қолган Баҳрия ал-Маузулиянинг ҳам номи бор, зеро зоҳирий кўрлик илоҳий маъшуқни ботиний, яъни кўнгил кўзлари ила кўришга имкон яратади. Булар қаторида машҳур Шавона исмли аёл ҳам эътиборга лойиқдир...”¹²⁵

Бир қарашда “Минг бир кеча” асаридаги ана шундай такволи аёллар образининг ҳаётдаги прототипи мавжудлигига амин бўламиз.

¹²³ Бу ҳақда қаранг: Муҳиба Саййид Ҳасан қизи. Валий волидалар. – Т.: Ёзувчи. 1999. – 48 б.

¹²⁴ Шиммел А.. Жонон менинг жонимда. / Олмон тилидан Ё.Парда тарж. – Т.: 1999. – Б. 45.

¹²⁵ Ўша асар. – 48 – 49 бб.

Бундай ҳикоятлардаги бош қаҳрамонлар – чексиз меҳр-муҳаббат ва иймони бут Шарқ аёллари тимсоли биз учун ибрат ва донишмандлик мактаби бўлиб қолади.

“Минг бир кеча”да ишқий, тарихий, ахлокий, фикҳий мавзудаги ҳикоятлар ҳам борки, уларда ҳаёт муаммолари ҳаққоний равишда теран ва равшан тасвирланган. Унда исломнинг пайдо бўлишидан кейинги тарихий воқеалар, араб халифалиги манзаралари, Умавийлар ва Аббосийлар халифалари билан боғлиқ ҳикоятлар ҳам талайгина. Шунингдек, ислом дини учун курашган кишилар, сўфийлар, зоҳид ва обидлар образлари намоён бўлади.

Жумладан, боласи билан омон қолган аёл ҳикояти мазмунига аҳамият берамиз: Байтуллоҳ зиёратига отланган бир ҳомиладор аёлнинг тушган кемаси сувда ғарқ бўлади. Бироқ аёл тахта устида омон қолиб, бола туғилади. Чақалоғи билан аросатда танҳо қолган бир пайтда омон қолган кемачилардан бири уни олдига келиб, севги изҳор қилади. Аёл уни худога сиғинишга, эсон-омон соҳилга етиб боришни Аллоҳдан сўрашга даъват этади. Аммо кемачи аёлнинг даъватларини назар-писанд этмай, чақалокни денгизга улоқтириб, аёлга хужум қилади. Худога муножот этган аёлнинг арзи-доди ҳикоятда қуйидагича берилади:

“Банда билан унинг қалби ўртасига тушадиган эй зот, бу йўлбарс билан менинг ўртамга туш, ўзинг ҳар нарсага қодирсан!”¹²⁶ Шунда денгиздан бир махлуқ чиқиб, ҳалиги кемачини ютиб юборади. Кейинги кун бир кема аёлнинг олдига сузиб келади. Кемага чиққан аёл сувга иргитилган чақалоғини кўради. Ҳикоят аёлнинг қолган умрини Аллоҳга шукроналикда ва ибодатда ўтказиши билан якунланади.

Мазкур ҳикоятда аёл зотининг иффатини сақлаши, Аллоҳга шукроналик ҳисси, Аллоҳнинг онага берган боласига нисбатан чексиз меҳри бадий сюжетларда моҳирона талқин этилган. Ягона Аллоҳга ибодат, унинг жазосидан қўрқиш, аёл

¹²⁶ Минг бир кеча. Араб эртаклари. / Ю.Ҳакимжонов тарж. – Т.: 1962. 8 жилдлик. Ж. 5. – Б. 345.

зотига ҳурмат, унга ўта эҳтиёткорлик билан муомалада бўлиш, қолаверса тақводорлик назари билан қарашга даъват ҳикоятнинг бош мақсади ва асосий гоёсини ташкил этади.

Тақводор аёллар ҳақидаги ҳикоятлардан яна бири ибодатли эр-хотинларнинг яхши-ёмон кунлари шукронаси натижасида Аллоҳдан марҳамат кўрганлари хусусидадир.

Бу ҳикоятда уларнинг иймонда кучлилиги, шу туфайли Аллоҳнинг раҳматига эришувига сабаб бўлиши чиройли лавҳаларда ифода этилган¹²⁷.

Қаранг, бир хунарманд-обид шайтон йўлдан оздирган аёлнинг макрига учраб, иймони кучлилиги сабаб, Аллоҳнинг ёрдами билан ундан қочиш йўлини топади, бироқ унинг касрига бир мирисиз уйга келган тақводор-хунармандга Аллоҳ тандирида нон пайдо қилади. Аллоҳ уларга йўқ жойдан ёқут ато қилади. Кечқурун аёлнинг тушида берилган ёқут эвазига тақводор эрига у дунёда жаннатда жаннат курсиларининг нуқсонлиси тегиши аён бўлади ва уйғониб, ёқутни қайтариб олишни Аллоҳдан илтижо қилиб сўрайди, шунда ёқут ғойиб бўлади¹²⁸. Бу ҳикоят тафсилоти китобхон учун ҳам ҳайрат, ҳам ибратдир.

Асарда фикҳий масалаларга оид ҳикоятлар ҳам бор.

Машҳур Ҳорун ар-Рашид замонасида яшаган қози Абу Юсуф (Имоми Аъзамнинг шогирди) ҳақидаги ҳикоятлар ҳам ўрин олган.

Муҳаммад алайҳиссаломнинг саҳобаларидан Абу Зарр халифа Умар ибн Хаттоб замонида жуда ғаройиб воқеаларни бошидан кечиргани, халифа Марвон ибн ал-Ҳаким, Муовия, Ҳорун ар-Рашиднинг доно вазири Жаъфар, ўз замонасининг буюк созандаси Иброҳим Мовсулий, топқир ва ҳозиржавоб шоир Абу Нувос каби тарихда ўтган шахсларнинг ҳаётида рўй берган қизик воқеаларни ҳам “Минг бир кеча” асаридан топа оламиз.

¹²⁷ Минг бир кеча. Араб эртақлари. / С.Муталлибов таржимаси. 8 жилдлик. Ж. 4. – Б. 245.

¹²⁸ “Минг бир кеча”даги бундай ҳикоятларнинг бир нечтаси жамланиб, “Ҳикматлар хазинаси” номи билан яхлит китоб шаклида ҳам чоп этилган. (Ҳикматлар хазинаси. – Т.: 1998 й.)

Халифа Умар ибн Хаттоб давридаги воқеаларнинг бадиий лавҳаларда берилишига эътибор қаратамиз. Халифа ҳазрати Умар ислом оламида “Умари одил” номини олганлиги сир эмас. У халифалик вазифасида турганида мусулмонлар ҳолидан хабар олиш учун кечки пайт шаҳар айланиш одати бўлган. Шу тахлитда у халқ аҳволи билан янада яқинроқ танишган. Иложи борица улар ҳаётини енгиллатиш чора-тадбирини ўйлаган. Унинг бу иши халқ оғзида дoston бўлганидан “Минг бир кеча” ҳикоятларидан ҳам ўрин олишига сабаб бўлган.

Асарда берилишича, ана шундай кечаларнинг бирида айланиб юрган халифа Умар сигирининг сутини сотиб, рўзгор тебратадиган хонадон яқинидан ўтиб кетаётганида она билан қиз суҳбатини эшитиб қолади. Шу пайтда она қизига соғилган сутга сув қўшишни тайинлайди. Қиз эса онасига рад жавобини бериб, бу ишнинг гуноҳи азимлигини, қолаверса халифа бундай ишларга асло йўл қўймаслигини онасига эслатади. Она қизига халифа кўриб турибдими, қабилида сўз қилса, қиз ҳозиржавоблик билан халифа кўрмаса, Аллоҳ кўргувчи эканлигини айтади¹²⁹. Она-ю қиз музокарасини эшитиб, халифа ўзича қизнинг иймони бутлигига тасанно айтиб, ўз уйига жўнайди. Кейинги кун халифа ҳалиги тақводор қизни ўғлига сўраб совчи кўяди ва уни келин қилиб келтиради¹³⁰.

Ислом тарихи бунёдининг илк паллаларида саҳобия аёллар кўрсатган сабр ва матонат, фидокорлик ва яхши хулқ намуналари тақво борасидаги фикрларимиз исботи бўла олади. Чиндан ҳам Расулulloҳ (с.а.в.)нинг муҳтарама аёллари ва бошқа саҳобия аёллар ва ҳатто эрамиздан аввалги III асрдаги Фиръавн аёли

¹²⁹ Минг бир кеча Араб эртаклари. / С.Муталлибов таржимаси. – Т.: 1962. Ж. 4. – Б. 305

¹³⁰ Тарихда бу воқеа ҳақиқатда содир бўлган. Халифа келин қилган бу қиз зурриётдан машҳур халифа Умар ибн Абдулазизнинг дунёга келиши тарихчилар томонидан ёзиб қолдирилган. Умавий халифаларнинг саккизинчиси Умар ибн Абдулазиз ибн Марвон ҳижрий 99–101 йиллари давлатни бошқарган. У қирқ йил умр кўрди. Адолати ва идора ишларидаги ислохотлари билан машҳур бўлди. Шу боис бобоси Умар ибн Хаттобга (розийаллоху анху) ишоратан уни «Иккинчи Умар» ҳам дейишади. <https://qadriyat.uz/tarix/tobeinlar/613-umar-ibn-abdulaziz>

ҳазрати Осиё, ҳазрати Исо (а.с.)нинг волидаи мухтарамалари Биби Марямларнинг ҳаёти ислом динининг ибратларга тўла тарихида жуда гўзал саҳифалардир¹³¹. Шу боисдан тақволи бўлиш, фойдали илм талаб қилиш, эрига итоат этиш, фарзандларни салоҳиятли қилиб тарбиялаш каби хусусиятларда саҳобия аёллардан ибрат олиш ҳамма замон ва макон мўмина аёллари учун дастурул амал бўлганлиги аниқ. Чунончи, ҳазрати Хадижанинг пайғамбар (с.а.в.)га Аллоҳдан ваҳий келганида биринчилардан бўлиб иймон келтирганини, у зотнинг яхши-ёмон кунларида ҳамиша бирга бўлганлигини эслаш кифоя¹³².

Муҳаммад (с.а.в.)нинг завжалари Умму Сулайм ҳаётларида содир бўлган воқеа келажакда муслима аёлларга чиройли сабр борасида ибрат бўларли из қолдирган¹³³.

Бундай ибрат намунаси бўлган воқеалар “Минг бир кеча” ҳикоятлари сафидан ўрин олган. Зеро, “ибрат” ва “ҳикмат” китоби бўлган мазкур асарга бундай тарихий воқеаларнинг таъсир этмаслиги мумкин ҳам эмас.

Юқорида кўриб ўтган асар ҳикоятлари ўтмишдаги аёлларнинг аҳволи, уларнинг турмуши, омманинг хотин-қизларга муносабати, феодал доираларнинг аёлларга нисбатан қарашлари, ўз ўрнида аёлларнинг ҳар қандай шароитда ақл-заковат билан иш тутиши, уларнинг жасоратлари, орзу армонлари ўз фаолиятларида ва хатти-ҳаракатларида ифодаланиши каби масалалар билан таништиради. Бундай образлардан Таваддуд образини мисол келтириш мумкин. “Минг бир кеча” асарининг бу дурдона ҳикояти жуда катта ахлоқий-тарбиявий аҳамият касб этади.

Ҳикоятларда вафодор ва садоқатли ёр, мазлума ва маъсума аёллар, оқила ва хунарпеша аёллар, лашкарбоши ва давлат арбоби бўлган аёлларни кўрамиз. Бу образларда ҳаёт ҳақиқати

¹³¹ Абдулжавод А.Умар Даук М. Али Қутб Қаҳрамон мўмина аёллар. / Туркчадан тарж. – Т.: 2005.

¹³² Абдулжавод А.Умар Даук М. Али Қутб Қаҳрамон мўмина аёллар. / Туркчадан тарж. – Т.: 2005. – Б. 4.

¹³³ Ўша китоб. – Б. 83.

билан фантазия, орзу, идеал уйгунлашиб, чатишиб кетган. Шунинг учун ҳам, ҳикоятлардаги аёллар образини ўрганиш уларнинг ўтмишдаги турмуши, ҳақ-ҳуқуқи ва кураши, адолат, бахт, эркинлик ва фаровонлик ҳақидаги ўй-фикрлари, орзу-истаклари билан ҳам яқиндан танишиш имкониятини беради. Фикримиз исботи сифатида асардаги “Подшоҳ Умар ибн Нуъмон унинг Шаррикони ва Зуулмакони ўғиллари ҳикояти”даги Нузхатуззамон образини яна бир бор эслайлик, ундаги оқилалик, шарқона ибодат, зукко ақл-идрок, чуқур билим билан ҳокимнинг амир-амалдорларини лол қилиб қўйгани, улар ҳокимни қўйиб, бўлажак маликадан маслаҳатлар олишини режалаштирилгани биринчидан, ҳикоятнинг аёлга нисбатан муносабатни, аёл зотини кўкларга кўтариб тасвирлагани бўлса, иккинчидан, тарихда ўтган ана шундай аёлларнинг фаолиятдан дарак беради. Тарихга назар ташласак, бундай аёллардан Умавийлар Андалузи давлати муваққат ҳокими Субҳ (Сабиҳа)ни, Фотимийлар давлати муваққат ҳокими Ситтул-Мулуқларда ҳам юқоридаги сифатларни кўриш мумкин бўлган.

Қурдоба халифаси ал-Ҳакам II (961–976) нинг завжаси ҳали халифанинг ҳаётлиги даврида ҳам давлат бошқаруви ишларига, хусусан, лавозимларга кимни тайинлаш борасида ўз фикрини эркин айта олганлигини тарихчилар қайд этадилар. Субҳ икки ўғил фарзанд кўради. Халифа ал-Ҳакам жуда кексайиб қолган даврда биринчи ўғли вафот этади. Тахт унинг иккинчи ўғли 5 ёшар Ҳишом II га қолади. Халифа вафот этгач, шоҳ Ҳишом II вояга етгунча унинг онаси Субҳ муваққат ҳоким бўлади ва давлатни одилона идора этади.

X асрда Шимолий Африкада тузилган Фотимийлар давлати бошлиғи ал-Муиз (953–975) 969 йилда Мисрни эгаллаб, ўз ерларини кенгайтди. Фотимийлар бош кўмондони Жавҳар Қоҳирани эгаллаб, у ерда қалъа ва машҳур ал-Азҳар масжидини қурди. Фотимийлар давлати асосчиси Маҳдий пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.)нинг 14-авлодидан эди. Унинг зурриёди Мисрда 200 йил султонликни бошқаради. Уларнинг чегара ерлари ғарбда

Сицилия ва Сардиниягача, шарқда Суриянинг Нахр ул-Аси дарёси қирғоғигача чўзилди. Давлат тасарруфига Ҳалаб, Макка ва Мадина шаҳарлари ҳам кирарди. Фотимийларнинг олтинчи султони ал-Ҳаким (996–1021) Мисрда шиаларнинг қаттиқ тартиб-интизомини жорий этди. У секин-аста турфа урф-одатларни тадбиқ эта бошлади, чунончи, аёлларнинг кўчага чиқмаслиги, аёллар оёқ кийими тикилмаслиги, мусиқа асбобларидан фойдаланмаслик, хурсандчилик қилмаслик, яҳудийлар бўйинларига кўнғироқ тақиб юриши, насронийлар бўйнига икки килоли хоч тақиб юриши лозимлиги каби одатларни мажбуран тарғиб этади. Султоннинг бундай фармонлари унинг синглиси Ситт ал-Мулукни ташвишлантирди. У бу ишларнинг олдини олиш чора-тадбирларини излаб, ниҳоят акасини давлат тепасидан четлаштиришга қарор қилади. Ситт ал-Мулук Миср армияси қўмондони Сайф уд-Давла ибн Аббос билан учрашиб, акасининг бу ишлари шиа ва суннийлар орасида низо чиқишига ва натижада ҳокимият ағдалиришига олиб келишини айтади. Шундан сўнг ака ўлдирилиб, унинг ўрнига ўғли халифа этиб сайланади. Табиийки, унинг ишини аммаси - Ситт ал-Мулук бажаради ва тинч-осуда давлатни бошқаради¹³⁴.

Кўриниб турибдики, тарих саҳифаларидаги бундай кўринишлар “Минг бир кеча”га ҳам таъсир этгани табиийдир.

Асарда аёлларнинг ҳаёти яшаб турган жамиятига нисбатан ҳаққоний тасвирланади. Шуни ҳам таъкидлаш зарурки, биз кўриб ўтган ҳикоятларнинг кўпчилигида ажойиб аёлларнинг завқ-шавқ билан ижод қилинган образлари билан яқиндан танишамиз. Унда аёллар она, рафиқа, шу билан бирга оқила, моҳира, чевар сифатида тасвирланади, улар ҳатто жангда, ватан муҳофафасида эркаклар билан бирга ёнма-ён туриб мардона кураш олиб борадилар. Бу образлардаги қаҳрамонлик, жасурлик, дўстлик, жанговарлик фазилатлари юртсеварлик, халқпарварлик билан боғлиқ ҳолда берилади. Бундайларга асар ҳикоятларидаги малика Абриза, Марям, Маноруссано каби ёрқин аёллар образлари мисол

¹³⁴ Уотт У.М., Какиа П. Мусульманская Испания. – М.: 1976. – С. 83.

бўла олади. Улардаги паҳлавонлик, жасорат, ботирлик каби хислатлар ҳақиқий Шарқ қизининг нималарга қодир бўлиши мумкинлигини намоиш этиш учун яратилган образлар, деб баҳо бериш мумкин. Чунки, бу образлар айрим Европа олимлари Шарқ аёлини бутунлай ҳақ-ҳуқуқидан маҳрум, ҳеч бир ишга яроқсиз шахсга қарагандай қарашлари раддиясидир.

Аёллар ўзининг ақл-идроки билан халққа йўл-йўриқлар кўрсатувчи, амалий ёрдам берувчи фаросатли аёл ва давлат арбобидир. Бундай образларга ўша даврдаги айрим давлат бошлиғи вазифасини бажарувчи аёлларнинг типик кўриниши, деб таъриф берсак, янглишмаймиз. Чунончи, "Али Шор билан Зумуррад" ҳикоятидаги Зумуррадининг салтанатни қай йўсинда бошқаришини худди шу каби ҳаётда бўлган аёл маликалар билан юқорида таққослаб кўрдик. Шу ўринда айтиш жоизки, бундан илгариги даврларда ҳам Шарқ аёллари салтанатни ўз қўлига олгани ҳақида яхшигина маълумотлар бор. Жумладан, қадимги форс шоҳи – Қоёнийлар сулоласидан Исфандиёр ўғли Баҳманшоҳ ўзидан кейин тахт вориси этиб ўғлини эмас, қизи-Хумайни тайинлаганини, Хумай давлатни отасидан кейин 32 йил бошқарганини мисол келтириш мумкин. Ёки Эронда 628 йилда Ардашердан кейин Хисрав Парвиз II нинг катта қизи – Пурандохт тахтга чиқиб, 1 йилу 4 ой давлатни муваффақиятли бошқариб, вафот этгач, унинг ўрнини синглиси Азермидохт эгаллайди¹³⁵.

Сўғднинг ёш шаҳзодаси ўрнида давлатни бошқарган унинг онаси Тухшода Хотун узоқ йиллар мобайнида араблар босқинига қарши мардона туриб курашган ҳамда Самарқанд, Бухородан ўтадиган тижорат йўлларини ўз назоратига олганлигини, бунда у араб қўмондонлари – Саид ибн Усмон, Ҳажжожиди золим ва Қутайбалар билан курашиб, пойтахти Пойкандни муваффақиятли ҳимоя қилганини тарихчилар ёзиб

¹³⁵ Учок Б. Женщины правительницы в мусульманских государствах. – М.: 1982. – С. 11.

қолдирганлар¹³⁶.

Мўғулларда эса, вафот этган император ўрнига бошқаси тайинлангунга қадар унинг хотини давлатни бошқариши мажбур қилиб қўйилган. Масалан, Чингизхоннинг ўғли Угадайнинг ўлиmidан сўнг келини – Турокин давлатни 4 йил бошқарган, шунда у ўзига мусулмон аёл Фотима Хотунни вазир қилиб олган¹³⁷.

Тарих зарварақларидаги ана шундай аёлларнинг типик образи сифатида “Минг бир кеча” ўзида ажойиб аёллар образини яратганлиги аниқ фактдир. Асар ҳикоятларида аёллардаги бундай образларни яратиш билан у нафақат ўша давр ва ўтмиш аёллари образини яратмоқчи, балки уларни ибрат қилиб кўрсатишни ҳам ният қилган ва бунга эришган ҳам.

Ўтмишда сўфийлар каби аёллар ҳам тақво борасида валийлик даражасига эришгани сир эмас. Улар ўта тақводор бўлиб, кўнгилларини нафсу ҳирс ғуборидан поклаб, ботинан мусаффо бир ҳолда Аллоҳ васлига етишни орзу қилиб, эзгу амаллар, савоб ишлар қилиб яшаганлар. Бундай зотларнинг феъл-атвори, юриш-туриши, сўз ва ишлари атрофдагилар учун ибрат бўлган.

Шунинг учун ҳам “Минг бир кеча” ана шундай тақволли аёлларни ибрат қилиб кўрсатиш баробарида, мазкур ҳикоятлардаги бош қаҳрамонлар – чексиз меҳр-муҳаббат ва иймони бут Шарқ аёллари тимсоли биз учун ибрат ва донишмандлик мактаби бўлиб қолади.

“Минг бир кеча” асари аёл қаҳрамонлари – гўзал ва оқила Шаҳризода образидан тортиб, у ҳикоят қилиб берган ижобий қаҳрамон аёлларнинг барчаси ибрат олгулик даражада қалб кўридан яратилган образлардир. Зеро, Сидкий Хондайлиқий “Минг бир кеча”ни “фақат афсона ва ривоят китоби эмас, балки ҳикмат ва ибрат китобидир, тўғрироғи, афсона расми билан

¹³⁶ Gibb H.A.R. *Orta Asiya'da Arap futunati*. Istanbul, 1930. – С. 29.

¹³⁷ Туркон Хотун ҳақида қаранг: Пахомов Е.А. Монеты Грузии. – Тбилиси, 1970. – С. 120-122.

насихат сўзламоқ ва ҳикмат ўргатмоқликдур”¹³⁸, деб баҳолаганида тўла ҳақли эди.

Юқорида кўриб ўтган асар ҳикоятлари ўтмишдаги аёлларнинг аҳволи, уларнинг турмуши, омманинг хотин-қизларга муносабати, феодал доираларнинг аёлларга нисбатан қарашлари, ўз ўрнида аёлларнинг ҳар қандай шароитда ақл-заковат билан иш тутиши, уларнинг жасоратлари, орзу армонлари ўз фаолиятларида ва хатти-ҳаракатларида ифодаланиши каби масалалар билан таништиради. Бундай образлардан Таваддуд образини мисол келтириш мумкин. “Минг бир кеча” асарининг бу дурдона ҳикояти жуда катта ахлоқий-тарбиявий аҳамият касб этади. Ҳозирги кунда ёш авлодни илмга чанқоқ ва интилувчан қилиб тарбиялаш борасида кўпгина саъй-ҳаракатлар қилинаётган бир пайтда мазкур асарнинг шу ва шунга ўхшаш тарбиявий аҳамиятга эга бўлган ҳикоятларидан ўрта таълим даргоҳларининг адабиёт ва одобнома дарсларида фойдаланишда жуда қўл келади.

3-§ Сехрли-фантастик ҳикоятларда қаҳрамонларнинг мўъжизавий ҳолатини баён этиш маҳорати

Маълумки, “Минг бир кеча” асаридан ўрин олган сехрли - фантастик эртақлар жозибаси мўъжизавий сафарлар, ҳайратомуз воқеалар акс этган лавҳалар, ақл бовар қилмайдиган жоду ва афсунлар тасвирида ўз ифодасини топади. Улардаги экстремал тасвирларни асарни ижро қилиш давомида эртақчининг маҳорат даражаси деб қараш мумкин бўлади. “Қаҳрамоннинг нотабиий жасорати сехрли эртақ асосини ташкил этади,”- дейди эртақшунос олима Е.А.Тудоровская¹³⁹. Сехрли эртақнинг моҳиятини белгилайдиган фикр “Минг бир кеча”нинг моҳир ва истеъдодли ровийси ўзи эшитган ва эндиликда сўзлаб бермоқчи бўлган эртагига бошқаларга нисбатан ўта фантазияси кучлилиги

¹³⁸ Минг бир кеча. / Сидкий Хондайликий таржимаси. ЎзР ФАШИ. Л. № 10551. Ж.1. – Б. 2. (Эски ўзбек ёзувида).

¹³⁹ Советская этнография. 1965. № 2. – С. 65.

билан ижодий янгиликлар қўшиши сабаб ҳам эътиборга молик. Бундай ҳолат эса, эртак сўзловчини ҳам, эшитувчи жамоани ҳам турмуш ташвишларидан мушкул ҳолатга тушган бир пайтда маълум муддат кўпроқ сеҳрли-фантастик эртаклар ёрдамида овуниш иштиёқининг баландлиги билан изоҳланади. Бу каби эртакларни сўзлаш ёки эшитиш уларга ирода, келажакка ишонч бағишлаган.

Э.И.Помиранцева эртакни шундай асослайди: “Эртакнинг характерли белгиси унинг фантастикасидир. Бу хосса бадиий уйдирманинг эртакдаги ўрни, функцияси, сифати, даража микдори турли хил бўлса ҳамки, жанрнинг асосий белгиси ҳисобланади”¹⁴⁰. К.Имомов бу фикрга қарши: “Фантастика маиший эртакларга хос белги эмас, у фақат сеҳрли эртакларда етакчи, холос”, – дейди¹⁴¹. Минг бир кеча” асарида ҳам халқ фалсафаси билан йўғрилган сеҳрли-фантастик ҳикоятлар асарнинг каттагина қисмини ташкил этади. Ундаги сеҳрли эртаклар ўзига хос образлар тизимига эга. Булар шум кампир, жодугар, сеҳргар, пари, малика ва ҳоказолар. Бундай ҳикоятлар қаторидан ўрин олган “Оҳули чол”, “Ҳачирли чол”, “Сеҳрланган йигит”, “Подшо Бадрбосим ва малика Жавҳара”, “Ҳосиб ва илонлар маликаси” каби ҳикоятларни мисол келтиришимиз ва бунини яна давом эттиришимиз ҳам мумкин.

К.Имомов эртаклар конфликти ҳақида фикр юритаркан, дейди: “Иккинчиси сеҳрли эртакларга хос бўлиб, конфликтнинг бу хили ижтимоий маиший маъно касб этади. У асосан ака-ука, опа-сингил, ўғай она, ўғай қиз ўртасида ташкил топиб, саргузаштга йўл очади. Конфликт маънавий тортишув жараёнида ривожланиб, ғайритабиий предмет, сеҳр-жоду воситасида ечилади...”¹⁴² Ҳақиқатда, асардаги “Оҳули чол”¹⁴³ ҳикоятида ёшлигида амакисининг қизига уйланиб, сўнг яна бошқа қизга уйланган чолнинг жинга айтиб берганларига аҳамият берамиз:

¹⁴⁰ Помиранцева Э.И. Русские сказки. М.: 1963. – С. 4.

¹⁴¹ Имомов К. Ўзбек халқ насри поэтикаси. – Т.: Фан, 2008. – Б. 104.

¹⁴² Имомов К. Ўзбек халқ насри поэтикаси. – Т.: Фан, 2008. – Б. 177.

¹⁴³ Минг бир кеча. Араб эртаклари. / С.Муталлибов тарж. – Т.: 1962 .8 ж. Ж.1. – Б. 32.

“...Амакимнинг кизи... мен кетгач, сеҳр қилиб, ўғлимни бузок ва онасини сигир суратига киргизиб, икковини подага қўшиб юборибди...”¹⁴⁴

“Хачирли чол” ҳикояти¹⁴⁵га диққат қиламиз. Чол жинга сафарда юриб, бир кун уйига келганида хотинини бир қора кул билан кўрганини, хотини эрини кўриб, сувга бир нималар ўқиб, унинг устига сепганини, шундан сўнг у ит суратига кирганини, уйдан чиқиб бир қассоб кетидан унинг уйига борганини, қассобнинг қизи ҳам сеҳр билан шуғулланиши туфайли буни ит эмас одам эканлигини сезиб, қайта афсун билан ўз ҳолига келтирганини, хотинини ҳам бу қилмиши учун кизнинг сеҳри билан хачирга айлантириб қўйганини сўзлаб беради.

“Сеҳрли эртақлар ўзига хос муракаб композиция билан ажралиб туради. Бу хил эртақларда тугун фантастикага асосланади, талқини хаёлий, нотабий ҳодисалар атрофида ташкил топади,” деб ёзади К.Имомов¹⁴⁶ ўз китобида. Шунга кўра юқорида келтирилган лавҳалар К.Имомов фикрига тўла мос келишини кузатиш мумкин. “Оҳули чол” ва “Хачирли чол” ҳикоятидаги сеҳргарлик ҳодисасида нотабийлик мавжуд. Иккала чолнинг ҳикояти ниҳоясида қабих ишнинг охири “бировга чоҳ қазисанг, ўзинг йиқиласан” қабилида тугайди.

Асардаги “Сеҳрланган йигит”¹⁴⁷ ҳикоятини олайлик. Унда хотинининг сеҳри туфайли ярми тошга айлантирилган бир шахар шахзодаси бошидан кечирган воқеалари баён этилади. Бевафо аёлнинг кирдикорлари баён этилади. Хотинининг ўта маккор, шахватпараст ва бадхулқлигидан азият чеккан шахзода кўпгина эртақлар якунида бўлгани каби ҳикоят охирида сеҳрдан кутулади. “...Ғалаба адолат ва инсонпарвар, ақл, тадбиркор томонидан юз беради”¹⁴⁸. Умуман, бундай образ орқали ўтмишда

¹⁴⁴ Минг бир кеча. Араб эртақлари. / С.Муталлибов тарж. – Т.: 1962. 8 ж. Ж.1. – Б. 32.

¹⁴⁵ Ўша китоб. – Б. 39 - 40.

¹⁴⁶ Имомов К. Ўзбек халқ насри поэтикаси. – Т.: Фан, 2008. – Б. 169.

¹⁴⁷ Минг бир кеча Араб эртақлари. /С.Муталлибов тарж. – Т.: 1959. 8 ж. Ж.1. – Б. 66-76.

¹⁴⁸ Имомов К. Ўзбек халқ насри поэтикаси. – Т.: Фан, 2008. – Б. 177.

юз берган ахлоқсизлик, ўз ёрига вафосизлик, ҳалоллик қадрига етмаслик каби иллатлар фош этилади.

Сеҳрли саргузашт эртақ сирасига кирадиган “Подшо Бадрбосим ва малика Жавҳара”¹⁴⁹ ҳикоятига аҳамият берадиган бўлсак, унда шахзода ва маликанинг севги тарихи ҳикоят қилинади. Ҳикоят давомида кўпдан-кўп сеҳр-жоду амаллари қўлланадиган ҳаёлий ҳодисалар асосига қурилган мотивлар бири-бирига уланиб боради. Шахзода қизга муҳаббатини изҳор этганида, қиз уни отасининг душмани сифатида қабул қилиб, Шахзодани сеҳр билан қушга айлантириб қўяди: “Одам суратидан чиқиб, қушларнинг энг чиройлиси, пати оқ, тумшук ва икки оёғи қизил қуш суратига кир!” – дебди у¹⁵⁰. Ҳикоятнинг тугуни шу лавҳадан бошланади. Бадрбосимнинг оғир кунлари бошланиб, қўлдан-қўлга ўтиб, бир подшога совға қилинади-ю, унинг хотини сеҳр-жоду сирларидан хабардор бўлгани боис шахзода сеҳрдан қутулади. “Сеҳрли саргузашт эртақларда сеҳргар, авлиё, хизр, пирлар қаҳрамонга сеҳр-жодуни ечиш, йўл кўрсатиш, сирли нарса, ҳодисаларни йўқдан бор қилишни ўргатиш, уни учар от, шамшир билан таъминлаш вазифасини адо этадилар”¹⁵¹, – дейди. К.Имомов ўз асарида. Дарҳақиқат, Бадрбосим сеҳр-жоду устаси малика Лоб қўлига тушади. Унинг сеҳру- жодусидан қутулиш йўлларини бир баққол шахзодага ўргатади. Ҳикоят ниҳоясида, Бадрбосим китобхон учун кўпдан-кўп бир-биридан ғаройиб саргузаштларни бошидан кечириб, барибир яна малика Жавҳарани ўз никоҳига оладиган қаҳрамон бўлиб қолади. “Сеҳрли эртақлар воқеаларни акс эттириш мезонлари ҳодисаларни бадийий умумлашмаларда фантастика қобигида ёрқинроқ тавсифлаш, ўта муболағалаштириш билан белгиланади”¹⁵². Мазкур ҳикоятларда фантастика қобигида воқеалар ўта муболағалаштирилганини кўришимиз мумкин.

¹⁴⁹ Минг бир кеча. Араб эртақлари. /А.Расулов таржимаси. – Т.: 1965. Ж.7.75.

¹⁵⁰ Минг бир кеча. Араб эртақлари. /А.Расулов таржимаси. – Т.: 1965. Ж. 7. Б. 107.

¹⁵¹ Имомов К. Ўзбек халқ насри поэтикаси. – Т.: Фан, 2008. – Б.178.

¹⁵² Имомов К. Ўзбек халқ насри поэтикаси. – Т.: Фан, 2008. – Б.169.

Асарнинг “Ҳаммол билан қизлар” ҳикоятида³⁰⁸ ҳам ўз хожаларидан азият чекиб, ниҳоят уларни сеҳр билан жазолаган уч опа-сингиллар саргузашти ҳикоят қилинади. Бунда ҳам аёлларнинг ўч олишда сеҳр ишларини қўллаши акс эттирилган.

Мазкур ҳикоятларда кўтарилган масала инсонлардаги олий муҳаббат туйғуси ҳамма нарсадан устунлиги, сеҳр-жоду фақат ёмонлик учун хизмат қилиб, у кишилар бошига кўп кулфатлар ёғдириши, аёлларнинг бу хусусияти ёмон оқибатларга олиб келиши уқтирилади ва албатта, бундай ишларни “Минг бир кеча” Шаҳризодаси қоралайди.

Асардаги “Ҳосиб ва илонлар маликаси” ҳикоятига аҳамият берсак, унда илонлар маликасининг ярми илон, ярми инсон – аёл сифатида ифода этилганини кўрамиз. Унда қаҳрамон Ҳосибга биринчи ёрдамчи ижобий персонаж ҳам шу илон образи ҳисобланади. “Муқаддас илон сеҳрли эртақларда ижобий персонаж сифатида ҳаракат қилади. Маълум даврга келиб, илондаги мифологик тушунча, эътиқоднинг йўқ бўлиб кетиши, уни салбий персонажга айланттирган”¹⁵³. Фольклоршунос В.Я.Пропп эса илон образининг тарихий асосини: “У(илон) олов ёлқинларини эслатади”¹⁵⁴, – деб изоҳлайди. Дарҳақиқат, сеҳрли эртақларда аждар-илоннинг “муқаддас”лигини Қуръони карим китобида келтирилган Мусо алайҳиссалом қиссаси билан ҳам бевосита алоқадор дейиш мумкин. Чунончи, Аъроф сурасида келади: “Улар: “Эй Мусо, ёки сен ташла(асонгни), ёки биз ташловчи бўлайлик”, – дедилар”. (115-оят) “У: “Сизлар ташланглар”, деди. Улар ташлаганларида(илонга айланди), одамларнинг кўзини сеҳрладилар, қўрқитдилар ва зўр сеҳр кўрсатдилар”. (116-оят). “Биз Мусога: “Асонгни ташлагин”, деб ваҳий юбордик. Бирдан у (аждарга айланиб) улар уйдирётган нарсани юта бошлади”. (117-оят). “Бас, ҳақ қарор топди ва

³⁰⁸ Минг бир кеча. Араб эртақлари. / С.Муталлибов таржимаси. – Т.: 1959. 8 ж. Ж.1. – Б. 92.

¹⁵³ Имомов К. Ўзбек халқ наصري поэтикаси. – Т.: Фан, 2008. – Б. 174.

¹⁵⁴ Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. – М.: Лабиринт, 2009. – С. 197.

уларнинг қилаётганлари ботил бўлди”. (118-оят). “Ўша ерда енгилдилар ва беобрў бўлдилар” (119-оят)¹⁵⁵.

Ҳақиқатдан ҳам, эртақларда сеҳр-жоду мотивларининг пайдо бўлишининг иккинчи томони ҳам бор. Буни дин тарихи билан боғлаш мумкин. Чунончи, “Сеҳр-жоду қилиш Сулаймон алайҳиссалом даврларидан пайғамбаримиз Муҳаммад саллоллоху алайҳи васаллам замонларигача давом этиб келди ва унинг таърифи, сеҳр қилувчиларнинг оқибатда қандай азобга дучор бўлишлари бандаларига Қуръон орқали билдирилди. “Сеҳргар эса, қаерда бўлмасин, зафар топмагай!”¹⁵⁶ (Тоҳо сураси, 69-оят).

Қуръони каримда келтирилган Сулаймон алайҳиссалом қиссаси таъсирини “Минг бир кеча” асарининг “Сайфулмулук қиссаси” ҳикоятида кўришимиз мумкин. Чунончи, “Сулаймон ибн Довуд инсон, жин ва бошқалардан ташкил топган лашкарларига вазир Форис келаётган йўлда бир неча қатор бўлиб саф тортиб туришни буюрибди”¹⁵⁷. Бундан Сулаймон алайҳиссаломнинг Аллоҳ изни билан инсу жинни ўз амрига бўйсундириб олгани лавҳасини кузатишимиз мумкин. Давомида яна ўқиймиз:” Шу вақт денгиз ваҳшийлари, филлар, қоплонлар, шерлар, хуллас, ҳамма мавжудот икки сафга тизилиб йўл бўйлаб турибдилар. Ҳар бир жинс ўз тури билан йиғилибди. Шунингдек, жин тоифасининг ҳар бир тури даҳшатли кўринишларда икки саф бўлиб инсон кўзига кўриниб турибдилар. Улкан қушлар меҳмонлар бошига соя солиш учун қанотларини ёйибдилар...”¹⁵⁸

Сеҳр - афсунлар ўқиш, тугунлар тугиш ва шу кабилар одамларнинг қалби ва танасига таъсир ўтказувчи нарсалардир. Улар касаллик ва ўлимни чақиради, эр-хотинни ажратади ва бошқа шу сингари ёмонликларга сабаб бўлади. Сеҳргар (сохир) – бу жинлардан бўлган шайтонларга, уларга ёқадиган куфр ва

¹⁵⁵ <https://islom.uz/maqola/>

¹⁵⁶ Абдулазиз Мансур. Сеҳр-жодунинг яратилишидаги ҳикмат нелигини биласизми? <https://www.xabar.uz/jamiyat/>

¹⁵⁷ Минг бир кеча. Араб эртақлари. / А.Расулов тарж. – Т.: Ўзадабийнашр, 1959. 8 ж. Ж. 7. – Б. 145.

¹⁵⁸ Ўша китоб. – Б.145.

жирканч амалларни қилиш орқали мурожаат қилувчидир. Бундан мурод сеҳргарга сеҳрда уларнинг ёрдам беришидир¹⁵⁹.

“Аллоҳ таоло бундай огоҳлантирган: “Яна (улар) Сулаймон подшоҳлигидаги шайтонлар (жинлар) ўқиган нарсаларга эргашиб кетдилар. Сулаймон кофир эмас эди, лекин одамларга сеҳр (жоду)ни ҳамда Бобилдаги Ҳорут ва Морут номли фаришталарга туширилган нарсаларни ўргатадиган шайтонлар кофир эди. (Икки фаришта): “биз фақатгина синов (воситаси)миз, (бизга ишониб) кофир бўлиб қолма”, деб (огоҳлантирмагунча) ҳеч кимга (сеҳрни) ўргатмас эдилар. Иккисидан эр-хотиннинг ўртасини бузадиган нарсани ўрганар эдилар. Лекин улар Аллоҳнинг изнисиз у билан ҳеч кимга зарар етказа олмаслар. (Хуллас) ўзларига фойдасиз, балки зарарли нарсаларни таълим олар эдилар. Уни (Аллоҳнинг китобини сеҳрга) алмашганларга охиратда насиба йўқлигини ҳам яхши билар эдилар. Ўз (насиба)ларини қанчалик ёмон нарсага сотиб юборганларини билсалар эди!” (Бақара, 102)¹⁶⁰.

Сеҳрнинг Сулаймон алайҳиссалом давридан мавжуд бўлганлигини Қуръон оятлари шундай аниқ далиллар билан исботлаб берган. Натижада, эртақлардаги сеҳр эпизодларининг турли-туман кўринишлари сабабининг эса, дин тарихи билан боғланиши эҳтимоли жуда юқори эканлиги фикримизга хулоса ясайди.

Кўриб турганимиздек, ҳеч бир бадий асар салбий образларсиз мукамал шакл ва мазмунга эга бўла олмаганидек, юқорида келтирилган сеҳрли эртақларда ҳам қатор салбий аёллар образи яратилганки, “Минг бир кеча” асари ҳам бу каби образларни фош этмасдан ҳозирги машҳурлик чўққисини забт эта олмаслиги аниқ эди. Асарнинг ушбу типга кирадиган ҳикоятларидаги образларнинг яна бир эътиборга молик жиҳати шундаки, унда аёллар образидаги салбий характерлар аёвсиз фош этилади. Аёлларнинг халқ томонидан яратилган салбий образлари ҳам тарихий ҳақиқатга, халқнинг ижтимоий-сиёсий

¹⁵⁹ Иноятов А. Фолбинлик – диндан эмас. <http://www.naqshband.uz/>

¹⁶⁰ <https://kun.uz/>

воқеаларга муносабатига, унинг онг – тушунчаси, ҳис-туйғусига тўғри келади. Бироқ бу муаммони тўғри англаш, аввало, бевосита мазлум халқ томонидан яратилган салбий аёллар образи билан кибор (аристократ) табақалар ва дин-шариат намояндалари томонидан қасддан салбийлаштириб тасвирланган аёллар образини бир-биридан кескин фарқ этмоқ керак. Чунки, оддий халқ салбий аёллар образини тарихий ҳақиқатга мувофиқ яратган, аммо умуман олганда аёл зотига салбий муносабатда бўлмаган. Тўғри, халқ яратган асарларда ҳам баъзан хотин-қизларга паст назар билан қараш элементлари кўринади, аммо бу элементлар ўткинчи характерга эга, уларни феодал-клерикал муҳит, жаҳолат оғуси тугдирган дейиш мумкин. Асарнинг “Ширин билан балиқчи”¹⁶¹ ҳикоятида ҳам худди шу фикрни илғаш қийин эмас. Эсланг, Хусрав шоҳга балиқ инъом этган балиқчини шоҳ тақдирламоқчи бўлиб унга тўрт минг дирҳам беради. Буни кўп деб билган шоҳнинг хотини Ширин ўз фикрини қуйидагича изоҳлайди: “...Бундан буён ҳакамларингиздан биронтасига шунча пул берсангиз жуда кам кўриб, “менга ниҳояти бир балиқчига берганча инъом қилди”, – дейди¹⁶².

Шоҳ бу фикрни маъқул кўриб, балиқчини тўхтатиб, унга савол беради, саволга оқилона жавоб олган шоҳ унга яна тўрт минг дирҳам пул беришга мажбур бўлади. Шундан сўнг шоҳ бутун мамлакатга шундай деб жар солдиради: “Ҳар ким хотинларнинг раъйига қарашда эҳтиёт бўлсин, кимки ўйламай-нетмай унинг раъйига қарар экан, бир дирҳам деб икки дирҳамни бой беради”¹⁶³.

Кўриб турганимиздек, мазкур ҳикоятда илгари сурилган фикр – бу аёллар фикри билан иш тутишлик оғир оқибатга олиб келишлиги масаласи. Бу эса бир феодализм унсурлари таъсири элементидир.

¹⁶¹ Минг бир кеча. Араб эртаклари. / С.Муталлибов таржимаси. – Т.: 1962. Ж. 4. – Б. 359-360.

¹⁶² Минг бир кеча. Араб эртаклари. / С.Муталлибов таржимаси. – Т.: 1962. Ж. 4. – Б. 359.

¹⁶³ Ўша китоб. – Б. 359.

Демак, аёлларга муносабат ва бу муносабатнинг оғзаки ижодда, жумладан халқ эртакларида акс этиши доимо ижтимоий - синфий моҳиятга эгадир. Бир қарашда мазлум синфларга мансуб аёллардан кўра юқори табақага мансуб аёллар зулм-зўравонликда, инсофсизлик ва адолатсизликда айбланиши мумкин. Тарих шундан шаҳодат беради. Чингиз истилоси арафаси ва истило даврида Оловиддин Хоразмшоҳнинг онаси Туркон Хотуннинг сарой ғалаёнларига бош бўлгани, Ҳусайн Бойқаронинг хотини Хадичабегимнинг қотиллиги (унинг топшириғи билан Мўмин Мирзонинг ўлдирилиши) ва бошқа далилларни эсга олайлик.

Демак, юқори табақага мансуб аёллар тимсолида халқ оғзаки ижодида аёлларнинг салбий образининг вужудга келиши тарихий ҳақиқатга мувофиқ ҳолат деб баҳо бериш мумкин.

“Минг бир кеча” асарида Шаҳризоданинг маккора аёллар тўғрисида айтганлари бир неча ҳикоятларни қамраб олади. Бундай салбий аёллар образини асарнинг “Мошиначи, букри, яҳудий шоҳид ва насоролар ҳикояти”¹⁶⁴да, “Анжад билан Асад”¹⁶⁵, “Шаҳзода ва етти вазир”¹⁶⁶, “Тегирмончи билан унинг хотини”¹⁶⁷, “Масрур ва унинг маъшуқаси Зайнулмавосиф”, “Балиқчи Халиф ва маймунлар қиссаси”¹⁶⁸да кўплаб учратиш мумкин.

“Мошиначи, букри, яҳудий шоҳид ва насоролар ҳикояти”даги шоҳнинг қизлари билан бўлган воқеани эсланг¹⁶⁹. Унда шоҳ қизларидан каттасининг эри вафот этиб, бунга кўника олмай, ёмон йўлларга кириб, бу йўлда синглисини ҳам қурбон қилиш даражасига борган қабих ишлари ҳикоят қилинади. Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, бундай ишлар ҳаётда бўлиши

¹⁶⁴ Минг бир кеча. Араб эртаклари. /С.Муталлибов таржимаси. – Т.: 1959. Ж. 1. – Б. 23.

¹⁶⁵ Минг бир кеча. Араб эртаклари. / А.Расулов таржимаси. – Т.: 1960. Ж. 3. – Б. 220.

¹⁶⁶ Минг бир кеча. Араб эртаклари. / Ю.Ҳакимжонов таржимаси. – Т.: 1962. Ж. 5. – Б. 367.

¹⁶⁷ Минг бир кеча. Араб эртаклари. / С.Муталибов таржимаси. – Т.: 1961. Ж.1. – Б. 349.

¹⁶⁸ Минг бир кеча. Араб эртаклари. / А.Расулов таржимаси. – Т.: 1963. Ж. 7. – Б. 418

¹⁶⁹ Минг бир кеча. Араб эртаклари. /С.Муталлибов таржимаси. – Т.: 1959. Ж.1. – Б. 236.

мумкин бўлган воқеадек китобхонда ишонч ҳосил қилади. Чунки бу каби қабих кирди-корли аёллар ҳар бир замон ва маконда бўлганидек, ўрта аср кишилари учун ҳам ёт бўлмаганлиги аниқ.

Асардаги “Анжад билан Асад ҳикояти”¹⁷⁰ фикримизни давом эттиради. “Шоҳ Шаҳрамон ўғли Қамаруззамон ва малика Будур” ҳикоятида малика Будурнинг севгилиси Қамаруззамонга етишишининг оғир кунлари ҳақида гувоҳ бўлсак, энди “Анжад билан Асад” ҳикоятида у ва Ҳаётуннуфусларнинг эрларига бевафолиги-ю, хиёнатлари баён этилади. “Иттифоқо худонинг кескин тақдири ва ҳукми билан Ҳаётуннуфуснинг ўғли Асадни малика Будур севиб қолибди. Унинг ўғли Анжадни эса, Ҳаётуннуфус севиб қолибди”¹⁷¹, каби сатрларни ўқиймиз. Бирок бу ҳаёсизларча ошиқлик Анжад ва Асад томонидан шармандаларча қаршиликка дуч келади. Ўз-ўзидан кўриниб турибдики, ҳикоят ҳаётдаги бундай иллатларга чек қўйишга даъват этади.

“Шаҳзода ва етти вазир” ҳикоятини олайлик¹⁷². Бир подшонинг ўғли ҳусн ва ақл-фаросат бобида якто бўлиб етишгач, отасининг канизаги назарига тушиб қолади, канизак унга мойиллигини билдирса, шаҳзода уни қатъий рад этади. Канизак эса ножўя хатти-ҳаракатини олдини олиш мақсадида подшога шаҳзодани тажовузкорликда айблаб, унга тухмат қилади. (Шу ўринда пайғамбарлар тарихидан Юсуф (а.с.) билан вазирнинг хотини Зулайхо ўртасида содир бўлган воқеани эсланг.) Подшо эса ягона ўғлини ўлдиришга чоғланганида етти вазир бирма-бир ибратли ривоятлар сўзлаб уни бу қароридан қайтаришга уринишади. Хусусан, уларнинг хотинлар макри ҳақида айтганлари мавзуни давом эттиради.

Ҳикоятда шу нарса диққатга сазоворки, вазирларнинг биринчиси подшога ибрат тариқасида “Тақводор аёл” ҳақида ҳикоят қилса, канизак подшога “Тухматга қолган тақводор аёл”

¹⁷⁰ Минг бир кеча. Араб эртаклари. / А.Расулов таржимаси. – Т.: 1960. Ж. 3. – Б. 220.

¹⁷¹ Минг бир кеча. Араб эртаклари. / А.Расулов таржимаси. – Т.: 1960. Ж. 3. – Б. 226.

¹⁷² Минг бир кеча. Араб эртаклари. / Ю.Ҳакимжонов таржимаси. – Т.: 1962. Ж. 5. – Б. 367.

ҳақида сўзлаб, ўз қилмишларини хаспўшлашга интилади. Иккинчи вазир подшога хотинлар макри ҳақида ибратли ҳикоят айтса, канизак подшонинг уларнинг гапига кирмасликка ундаб, “Подшо ва унинг вазири гапига кириб балого қолган ўғли” ҳақида ҳикоят сўзлайди. Хуллас, шу тариқа ҳикоят давом этиб, охири подшо канизакни саройдан ҳайдаб, ўғли билан бирга фаровон ҳаёт кечиради.

Дарҳақиқат, барча ҳикоятларда бўлгани каби бунда ҳам яхшилик ёмонлик устидан, одиллик ёвузлик устидан ғалаба қилади. Бу эса халқ оғзаки ижодининг анъанавий якунига хос услубдир. Яъни “воқеалар сюжетнинг экспозиция қисмида ташкил топиб ёвузлик билан эзгулик тўқнашуви шаклида юз беради”¹⁷³.

Асардаги “Тегирмончи ва унинг хотини”¹⁷⁴ ҳикоятига диққат қиламиз. Унда келтирилишича, бир аёл ўз эрини қўйиб, қўшнисига ошиқ бўлади. Бир куни эри тушида бир киши: “Тегирмон атрофидаги эшак айланадиган жойнинг фалон ерини қазисанг, хазина топасан” – дейди. Тегирмончи тушини хотинига айтса, у чиқиб қўшнисига айтади. Қўшни билан хотин бориб қарашса, ҳақиқатдан ҳам ўша жойда хазина яширинган. Хуллас, хазинанинг ҳаммасини қўлга киритиш мақсадида қўшни хотинни ўша жойда ўлдириб, хазина чиққан жойда ташлаб кетади. Кейинги кун эри келиб кўрса, хотини қовланган чуқурда ўлиб ётибди.

Кўрганимиздек, бунда ҳам хотиннинг ҳаёсизлиги, шаҳватпарастлиги ва ножўя хатти-ҳаракати умрига зомин бўлганлиги кишига ҳалиги аёлга нисбатан нафрат уйғотадиган лавлаҳаларда равшан кўрсатилади.

Асардаги “Балиқчи, халиф ва маймунлар қиссаси”¹⁷⁵ да Ҳорун ар-Рашид хотини Зубайданинг халифа назари тушган

¹⁷³ Имомов К. Ўзбек халқ наспи поэтикаси. – Т.:Фан, 2008. – Б. 169.

¹⁷⁴ Минг бир кеча. Араб эртаклари. / С.Муталибов таржимаси. – Т.: 1961. Ж. 4. – Б. 349.

¹⁷⁵ Минг бир кеча. Араб эртаклари. / А.Расулов таржимаси. – Т.: 1963. Ж. 7. –Б. 418.

канизак Кутулкулубга нисбатан адоватининг ҳикоятда берилиши фикримиз исботидир.

Юқорида келтирилган ҳикоятлардан яна кўплаб келтириш мумкин. Бироқ ундаги илгари сурилган фикр-мулоҳаза ва бош ғоя нимада?!

“Минг бир кеча” асарида яратилган салбий аёллар образи ижтимоий-тарихий, адабий-тарбиявий жиҳатидан ўзига хос моҳиятга эгадир. Бу салбий образлар феодал-клерикал муҳитнинг чиркинликларини фош этишда, ўтмишнинг даҳшатли муҳити ва ярамас урф-одатларига қарши ғазаб ва нафрат туғдиришда катта аҳамиятга моликдир. Шу билан бирга, мурасасиз жамият муҳити, дин-шариатни руҳонийлар ўз мақсадларида фойдаланишнинг кучайиб кетиши, жаҳолат ва бошқалар шундай иллатларни келтириб чиқарганким, бу иллатлардан бири кўпхотинлилик заминида туғилган кундошлик рақобати хусумати бўлган. Кундошлик турмушга чиқишга қадар эзгу сифатларга эга бўлган аёлларда ҳам қабих хислатларнинг пайдо бўлишига, хотинларнинг ҳар бири иккинчиси устидан устун чиқишга, ҳукмини ўтказишга, шу билан мол-дунёли бўлишга интилишга, ўғай фарзандларга шафқатсиз, меҳрсиз бўлишга олиб келар эди. Бу эса, юқорида кўрган ҳикоятларимиз исботидир. Ёки, бир қарашда “макр” аслан аёл зотиға азалий хулқ-атвор сифатида Аллоҳ томонидан берилган хусусият сифатида қарайдиган бўлсак, умуман “Минг бир кеча”да Шаҳризоданинг подшони эртак эшитишга мажбур қилган ҳолат ҳам аёллар макри. Шохзамон ва Шаҳриёрларнинг бутун бошли салтанатни тарк этиши мумкин бўлган ҳолатга олиб борган ҳам аёл макри, бевафолиги. Ака-укаларнинг боши оққан томонга кетатуриб дарё лабида жин олиб қочган малоҳатли аёлнинг иккала шохни ўзига чорлагани-ю, оқибатда уларнинг ўз мамлакатадаги барча аёлларни қиличдан ўтказишга қарор қилиши ҳам ана шу аёл макридан дея олишимизга асос бор.

ХУЛОСА

“Минг бир кеча” асари ҳикоятларида юнонлар, ҳиндлар, эронийлар, араблар, яҳудийлар ва бошқа халқларнинг қарашлари, урф-одатлари ўз аксини топган. Гарчи, материалларнинг катта қисми арабларнинг ўзларига тегишли бўлса ҳам умуман, “Минг бир кеча” асари ҳар бир миллатнинг маълум даражада иштироки туфайли туғилган муштарак ижоддир.

“Минг бир кеча” асари бир неча юз йиллардан бери жаҳоннинг турли тилларига таржима қилинган. Шу боис Уйғониш даври адиблари ва ундан кейинги Европа ёзувчилари ҳам “Минг бир кеча”дек муаззам асар сюжетларидан унумли фойдаланганлар. Бу сюжетлар асосида Ғарбда яратилган асарлар классик обидаларга айланган.

Айтиш лозимки, “Минг бир кеча” асарида Шаҳризода тилидан сўзланган ривоятлар, афсона ва қиссаларда аслида тарихий воқелик, халқ ҳаёлоты, орзу-ўйлари, эзгу ишлари билан уйғунлашиб кетиб, бир бадий умумлашма ҳосил қилган. Шарқона одоб-ахлоқ, донишмандлик, диний қарашлар урф-одатга айланган анъана ва қадриятлар уларда ўзининг яққол ифодасини топган. Бир сўз билан айтганда, ибратли ўтмиш ёдномалари қомусий бир тарзда кенг кўлам касб этган. Ўтмишда аёллар ҳам тақво борасида валийлик даражасига эришгани сир эмас. Улар ўта тақводор бўлиб, кўнгилларини нафсу ҳирс ғуборидан поклаб, ботинан мусаффо бир ҳолда Аллоҳ васлига етиш истагида ҳаётда эзгу амаллар қилишда бардавом бўлишган. Бундай зотларнинг феъл-атвори ва амаллари атрофдагилар учун ибрат бўлган. Тарихга назар ташласак, саодат асри Шарқ муслима аёлларининг ижтимоий ва ҳуқуқий ҳолларида туб бурилиш ясади. “Минг бир кеча” эртаклари лавҳаларида ана шу ислом ақидаларининг ёрқин аксини кўрамиз. Ундаги образларда эса ҳақиқий исломий руҳ сезилиб туради. Бундай ҳикоятларда

ғоявий-бадий жиҳатдан ислом, шариат, исломий ахлоқ-одоб тараннум этилганини кўриш мумкин.

Асардаги тақводорлик ғояси билан суғорилган ҳикоятлар ҳамиша китобхон учун ҳикмат ва ибрат мактаби бўлиб қолади. Зеро, ёш авлод тарбиясидаги маънавият ва баркамоллик тушунчаси замирида диний эътиқод тушунчаси биринчи планда туришини эътироф этмоқ зарур.

Ҳар қандай давр, макон ва замонда ҳам аёллар ўз ақл-заковатларини, истеъдодларини ҳамиша ва ҳар қандай ҳолатда кўрсата олганлар. Ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларида аёллар ўз ўринларига эга бўлганлар. Жамият тараққиётига, моддий, маънавий бойликлар яратишга ўз ҳиссаларини қўшганлар. “Минг бир кеча” ҳикоятларида тарихий ҳақиқат билан халқнинг орзу-истаклари мужассамлашиб, аёлларнинг ақл-заковати ва тадбиркорлиги ҳаққоний ва романтик услублар уйғунлигида намоён бўлган.

“Минг бир кеча” ҳикоятларида бир қатор салбий аёллар образи яратилганки, бундай образлар ижтимоий-тарихий, адабий-тарбиявий жиҳатидан ўзига хос моҳиятга эгадир. Бу салбий образлар феодал-клерикал муҳитнинг чиркинликларини фош этишда катта аҳамиятга молик. Муросасиз жамият муҳити, дин-шариатдан руҳонийлар ўз мақсадларида фойдаланишнинг кучайиб кетиши, жаҳолат ва бошқалар шундай иллатларни келтириб чиқарганки, бу иллатлардан бири кўпхотинлилик заминида туғилган кундошлик рақобати, хусумати бўлган. Кундошлик турмушга чиқишга қадар эзгу сифатларга эга бўлган аёлларда ҳам қабих хислатларнинг пайдо бўлишига, чунончи, мол-дунёли бўлишга интилишга, ўгай фарзандларга шафқатсиз, меҳрсиз бўлишга олиб келар эди. Бунинг исботи сифатида асардаги “Мошиначи, букри, яҳудий шоҳид ва насоролар ҳикояти” ни, “Анжад билан Асад”, “Шаҳзода ва етти вазир”, “Тегирмончи билан унинг хотини”, “Масрур ва унинг маъшуқаси Зайнулмавосиф”, “Балиқчи, халиф ва маймунлар қиссаси” ни келтиришимиз мумкин.

“Минг бир кеча” асари ҳақида фикр юритганда биринчи галда унинг эротикага хос асарлиги эътироф этилади. Бироқ бу бир ёқлама таъриф. Чунки асарда турли тоифа аёллар образи ранг-баранг услубларда ифода этилади. Ана шундай хилма-хил аёллар феъл-атвори баён этилган ҳикоятлар ичида оқила ва тадбиркор аёлларни учратамиз. Бунинг биринчи кўриниши эса Шаҳризода образидир.

Яна шуни ҳам таъкидлаб ўтиш жоизки, мазкур монографик тадқиқотдаги “Минг бир кеча” асарига тааллуқли масалаларни атрофлича ва чуқур илмий ўрганиб – чиқарилган илмий хулоса ва умумлашмалар бадий адабиёт, тафаккур, дид тарбияси тараққиётига хизмат қилишга қаратилгандир. Бироқ ҳеч бир илмий қараш якуний ва тугалланган хулосага даъво қила олмаслиги аниқ. Чунки, барча илм-фан тараққиёти каби адабиётшунослик ҳам маълум бир бадий асар устидаги янги-янги илмий изланишлар ва илмий хулосалар билан бойитилишини тақазо этади.

ФҲЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Аверинцев С.С. Поэтика ранневизантийской литературы. – Москва: Наука, 1977. – 320 с.
2. Ал-Фахури Ханна. История арабской литературы. / Пер. с араб. А.А.Ковалева, Г.М. Габучана. – Москва: Изд. Иност. Лит. 1956. Т. 1. – С. 67.
3. Арабская средневековая культура и литература. Сбор. статей заруб.уч. / Сост.и авт.предис. И.М.Фильштинский. – Москва: Наука, 1978. – 216 с.
4. Афзалов М.И. Ўзбек халқ эртаклари ҳақида. – Тошкент: Фан, 1964. – Б. 187.
5. Баракаев Ж., Ҳайдаров Й. Бухоро тарихи. – Тошкент, 1991. – Б. 179.
6. Веселовский А.Н. Историческая поэтика. Москва: Высшая школа, 1989. – 119 с.
7. Гаммер Пургшталь И. Об арабских сказках. – Ленинград, 1988. – С. 267.
8. Герхардт М. Искусство повествования. – Москва: Наука, 1984. – 455 с.
9. Гибб Х.А.Р. Арабская литература. Классический период. - Москва: Изд. вост. лит, 1960. – 187 с.
10. Горстер А.К. Литературные истории “1001 ночи”. – М.: 1990
11. Гринцер П.А. Древнеиндийский эпос. Генезис и типология. – Москва: Наука, 1974. –19 с.
12. Гринцер П. А. Литературы Южной и юго-восточной Азии. История всемирной литературы: в 9 т. Т. 2. / гл. ред. Г. П. Бердников. Москва: Наука, 1984. – 672 с.
13. Грюнбаум Г.Э. Элементы греческой формы в сказках «1001 ночи». Арабская средневековая культура и литература. – Москва: 1978. – 372 с.
14. Жаббор Эшонкул. Фольклор: Образ ва талқин. – Қарши: Насаф, 1999.

15. Жалолов Ғ. Ўзбек халқ эртаклари поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1976. – Б. 189.
16. Жармагамбетов Н.К. Поэтическая трансформация сюжетов “1001 ночи” и “Калили и Димны” в Казахской литературы XIX нач. XX вв. – Алма-Ата, 1985. – 372 с.
17. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – Ленинград, 1974. – 266 с.
18. Жўраев М., Нарзикулова М. Миф, фольклор ва адабиёт. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2006. – 298 б.
19. Жўраев М., Расулова З. Миф, маросим ва эртақ. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2014. – 308 б.
20. Жўраев М. Фольклоршунослик асослари. – Тошкент: Фан, 2009. – 255 б.
21. Жўраев М., Шомусаров Ш. Ўзбек мифологияси ва араб фольклори. – Тошкент: Фан, 2001. – 318 б.
22. Жўраев М. Ўзбек халқ самовий афсоналари. – Тошкент: Фан, 1995. – 287 б.
23. Жўраев М. Ўзбек халқ эртакларида «сеҳрли» рақамлар. – Тошкент: Фан, 1991. – 185 б.
24. Зоҳидов В. Мир идей и образов Наваий. УзГИХЛ. – Ташкент: 1961. – 172 с.
25. Ibnī Nadīm Muḥammad ibnī Ishoq. Kitob al-Fihrist (A reference book) / N.M. Ishoq. – Tehran, 1393/1973 hijra. – 541p.
26. Ибрагимов Н. Арабский средневековый героический эпос. – Ташкент, 2000.
27. Иброхимов Н. Ибн Баттута ва унинг Ўрта Осиёга саёҳати. – Тошкент: Шарқ баёзи, 1993. – 104б.
28. Иброхимов Н. Ўрта аср араб халқ адабиёти. – Тошкент: Фан, 1994. – 244 б.
29. Имомов К., Мирзаев Т., Саримсоқов Б., Сафаров О. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. – Тошкент: Ўқитувчи, 1990. – 143 б.
30. Имомов К. Ўзбек халқ насри поэтикаси. – Тошкент: Фан,

2008. – 169 б.

31. Ихсан Аббас. Тарих ал-адаб ал-арабий. – Ал-Қаҳира, 1960. – 480с.(арабий).

32. Комилов Н. Бу қадимий санъат / Таржима санъати. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976. – Б.54-90.

33. Комилов Н. Классик таржимада услуб. / Таржима санъати. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1973. – 117б.

34. Комилов Н. Тафаккур карвонлари. – Тошкент: 1999. – 131б.

35. Копанев П.И. Вопросы истории и теории художественного перевода. Минск: Изд.во БГУ, 1972. – 295 с.

36. Крачковский И.Ю. Датский перевод “1001 ночи”. – М.; Л.: 1934.

37. Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. – Москва: Изво. Акад. наук СССР, 1956. – 308 с.

38. Крачковский И.Ю. Книга тысяча и одной ночи. – Ленинград, 1936. – 347 с.

39. Крымский А.Е. Тысяча и одна ночь. Общий историко-литературный очерк. – Москва, 1905. – 108 с.

40. Лебедев В.В. Арабские народные сказки. – Москва, 1989. – 232 с.

41. Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. (Серия «Исследования по фольклору и мифологии Востока»). – Москва: Наука, 1995. – 407 с.

42. Микульский Д. В. Арабо-мусульманская культура в сочинении ал-Масъуди «Золотые копи и россыпи самоцветов» («Мураджд аз-захаб ва ма’адин ал-джаухар»): X век. / Москва: Вост. лит, 2006. – 178 с.

43. Миннегулов Х. Татарская литература и Восточная классика. – Казан, 1993. – 291с.

44. Морозов Д. А. Комедия «Тысячи и одной ночи»: Эстафета мистификаций, или шедевр европейского романтизма. /

Москва: Древнехранилище, 2009. – 224 с.

45. Мухтаров Т.А. Очерки средневековой арабской прозы. – Ташкент, 1992.

46. Мухтаров Т.А., Саттиев Л.И., Шамусаров Ш.Г. Очерки средневековой арабской прозы. – Ташкент: Фан, 1992. – 220 с.

47. Мухтаров Т.А., Серикбаева Ж. Навадир в средневековой арабской литературе. – Алматы, 2000. – 229 с.

48. Müller A. Zu den Märchen der 1001 Nacht. – Beiträge zur K. der indogermanischen Sprachen. Göttingen, 1988, 13, с. 222-224.

49. Мўъжиза китоб. 3 жилдлик. Тузувчи Н. Николаева. Ж.3. – Т.: 1998, 441-бет.

50. Назарова Ш. Хаёл ва ҳақиқат фольклор ва теология кесимида. Тошкент, 2013. – 108 б.

51. Пайгамбарлар тарихи исломият тарихидир. – Тошкент: Мовароуннахр, 2005. Ж.1. – 384 б.

52. Пахомов Е.А. Монеты Грузии. – Тбилиси, 1970.

53. Петров С. Тайны творчество. – Москва: Искусство, 1964.-128с.

54. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. – Москва: Лабиринт, 2009. - 274 с.

55. Пропп В.Я. Морфология сказки. – Москва, 1969.

56. Путилов Б. Н. Мотив как сюжетобразующий элемент: типологические исследования по фольклору. – Москва, 1975.

57. Рифтин Б.Л. Типология и взаимосвязи средневековых литератур Востока и Запада. – Москва, 1974.

58. Саломов Ф. Тил ва таржима. – Тошкент: Фан, 1966. – 384 б.

59. Саломов Ф. Таржима назарияси асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1983.

60. Саломов Ф. Таржима ташвишлари. – Тошкент: Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. – 190 б.

61. Саримсоқов Б. Бадийлик асослари ва мезонлари. – Тошкент, 2004. – 128б.

62. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. – Тошкент: Ўзбекистон,

1996. – 205 б.

63. Таржима санъати. Мақолалар тўплами. / Масъул муҳаррир Ғ.Саломов. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1961 – 1985.

64. Таржимашуносликка доир тадқиқотлар. / Мас.мух. Ж.Шарипов. – Тошкент: Ўқитувчи, 1975. – 198б.

65. Учок Б. Женщины правительницы в мусульманских государствах. – Москва, 1982. – 235 с.

66. Фильштинский И.М. Арабская литература в средние века: Араб.лит. VIII–IX вв. – М.: «Наука», 1978. – 256 с.

67. Фильштинский И.М. История арабской литературы V–X вв. – Москва: «Наука», 1985. – 525с.

68. Фильштинский И.М. История арабской литературы X–XVIII века. – М.: «Наука», 1991. – 515 с.

69. Ханна аль-Фахури. История арабской литературы. / Пер. с араб. А.А.Ковалева и Г.М.Габучана. В 2-х т. Т. 1. – М.: 1959. – 368с. Т. 2.1961. – 483 с.

70. Шидфар Б.Я. Генезис и вопросы стиля арабского народного романа (сиры) – Генезис романа в литературах Азии и Африки. – М.: Наука, 1980. – С. 112.

71. Шидфар Б.Я. Книга далёкая и близкая. – Тысяча и одна ночь (избранные сказки). – Москва, 1975. – 225 с.

72. Шидфар Б.Я. Образная система арабской классической литературы VII–XII вв. – Москва: Наука, 1974. – 204 с.

73. Шомусаров Ш.Г. Арабской фольклор. – Тошкент: Фан, 1992. – 87 с.

74. Эструп И. Исследование о 1001 ночи и ее составе, возникновения и развитии. / Пер. с датского Т. Ланге. – Ленинград: Изд.во. Лазаревск ин-том. вост. яз., 1904. – 204 с.

75. Мишеев Л. 1001 кеча ёки Шахризоданинг сири. // Фан ва турмуш.1972. №3. – Б. 9–11.

76. Советская этнография. 1965. – № 2. – С. 65.

78. Шидфар Б.Я. От сказки к роману. // Народы Азии и Африки. – М.: 1975. – №1. – С. 130–138.

Бадний адабиётлар:

79. Абдулжавод А., Умар М. Д., Али М.К. Қахрамон мўмина аёллар. / Туркчадан тарж. Тошкент, 2005. – 89 б.
80. Аз-Захири ас-Самарканди Мухаммед. Синдбад-наме. / Пер.с перс. М.Н. Османова. Предисл.А.А. Старикова. – Москва, 1960.
81. Аль-Джахиз Абу Осман Амр ибн Бахр ал-Басри. Книга о скупых. (Китаб ал-бухала). / Пер.с араб., предисл. и примеч. проф. Х.К.Баранова. – Москва, 1965. – 510 с.
82. Алишер Навоий. Саъбаи сайёр. (Насрий баёни билан). / Таҳрир ҳайъати: А. Қаюмов ва бошқ. – Тошкент: Нашр Матбаа бирлашмаси, 1991. – 544 б.
83. Алф лайла ва лайла. / Арабий. ЎЗР ФА ШИ. Қўлёзмалар фонди. №12392. Ж.1–2. Тошбосма. №12393. Ж. 3–4 Тошбосма.
84. Алф лайла ва лайла. (арабча). – Миср. Қоҳира., 1976. 2 жилдлик. – 1056 б.
85. Араб эртаклари: Арабистон ярим ороли халклари эртаклари. /Араб тилидан Н. Иброҳимов, Т. Мухторов тарж. – Тошкент: Фан, 1994. – 87 б.
86. Ат - Тусужий Ат - Табризий. Алф лайло ва лайло. / Форсий. ЎЗР ФА ШИ. Қўлёзмалар фонди. №5254. Тошбосма.
87. Аҳрор Маҳдум. Минг бир кеча. / Туркий. ЎЗР ФА ШИ. Қўлёзмалар фонди. №77. Тошбосма.
88. Калила ва Димна. / С.Ғаниева тарж. – Тошкент: Истиқлол, 1994. – 256 б.
89. Канизак қиссаси. / Сидқий Хондайлиқий таржимаси. – Тошкент: Ёзувчи, 1994. – 64 б.
90. Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. – Москва: Из-во. Акад. наук СССР. 1956. – С. 443 – 449.
91. Мажлисий. Қиссаи Сайфулмулук. –ЎЗР ФА ШИ. № 3425, № 8205.
92. Минг бир кеча. Араб эртаклари. / Арабчадан С.Муталибов тарж. – Тошкент: Ўздавнашр, 1959. 8 жилдлик. Ж.

1. – 378 б.

93. Минг бир кеча. Араб эртаклари. / Арабчадан С.Муталибов тарж. – Тошкент: Ўздавнашр, 1960. 8 жилдлик. Ж. 2. – 420 б.

94. Минг бир кеча. Араб эртаклари. / Арабчадан А.Расулов тарж. – Тошкент: Ўздавнашр, 1960. 8 жилдлик. Ж. 3. – 381 б.

95. Минг бир кеча. Араб эртаклари. / Арабчадан У.Каримов тарж. – Тошкент: Ўздавнашр, 1961. 8 жилдлик. Ж. 4. – 472 б.

96. Минг бир кеча. Араб эртаклари. / Арабчадан Ю.Ҳакимжонов тарж. – Тошкент: Ўздавнашр, 1962. 8 жилдлик. Ж. 5. – 461 б.

97. Минг бир кеча. Араб эртаклари. / Арабчадан А.Ирисов тарж. – Тошкент: Ўздавнашр, 1962. 8 жилдлик. Ж. 6. – 471 б.

98. Минг бир кеча. Араб эртаклари. / Арабчадан А.Расулов тарж. – Тошкент: Ўздавнашр, 1963. 8 жилдлик. Ж. 7. – 516 б.

99. Минг бир кеча. Араб эртаклари. / Арабчадан С. Муталибов тарж. – Тошкент: Ўздавнашр, 1966. 8 жилдлик. Ж. 8. – 602 б.

100. Минг бир кеча. Араб халк эртаклари. / Жаҳон адабиёти дурдоналари сериясининг таҳрир ҳайъати. К. Яшин ва бошқ. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986. – 559 б.

101. Сидқий Хондайлиқий. Минг бир кеча. / Туркий. ЎЗР ФАШИ. Қўлёзмалар фонди. №10551. Тошбосма.

102. Тысяча и одна ночь. / Пер.с араб.М.А. Салъе. Ашгабат, 1993. В. 8 т.х. Т. 2. – С. 69.

103. Цвейг С. Собрание сочинений. – Москва, 1963.Т.7. – 361 с.

Интернет манбалари

<https://www.disercat.com>,

<https://www.google.com/>,

<http://www.orientalstudies.ru>,

<http://az.lib.ru/>

<https://ru.qaz.wiki/wik>

<https://facetia.ru/node/>

[https://librebook. me/](https://librebook.me/)
[https://ru.wikipedia.org/wiki /](https://ru.wikipedia.org/wiki/)
[https://saviya. uz/](https://saviya.uz/)
<https://ziyouz.uz/>
[https://qomus.info /](https://qomus.info/)
<http://taqvim.uz/uzc/>
<http://ulugbekhamdam.uz/>
[www. tsul.uz.](http://www.tsul.uz)
[http://e-adabiyot. uz/](http://e-adabiyot.uz/)
[https://quran.uz/tafsir/tafsirlar/tafsir-hilol /](https://quran.uz/tafsir/tafsirlar/tafsir-hilol/)
[https://qadriyat.uz /](https://qadriyat.uz/)
https://www.xabar.uz_jamiyat/
[http://www.naqshband.uz /](http://www.naqshband.uz/)
[https://kun.uz /](https://kun.uz/)
<http://old.bukhari.uz/>

МУНДАРИЖА

КИРИШ	3
I БОБ . “МИНГ БИР КЕЧА” АСАРИНИНГ ЖАҲОН	
АДАБИЁТИДА ТУТГАН ЎРНИ.....	4
1.1-§ “Минг бир кеча” асарининг пайдо бўлиш манбалари	5
2-§ “Минг бир кеча”да композиция ва сюжет	26
3-§ “Минг бир кеча” асари ўзбекча таржималарининг пайдо бўлиш тарихи	40
II БОБ. “МИНГ БИР КЕЧА” АСАРИДАГИ АЁЛЛАР	
ОБРАЗИНИНГ ТИПОЛОГИК ТАҲЛИЛИ.....	56
1-§ Аёллар образи характерида тадбиркорлик ва қаҳрамонлик хусусиятларининг бадиий талқини	56
2-§ Аёллар образи характерида диний - ирфоний кўринишларнинг ўзига хос бадиийяти	74
3-§ Сехрли-фантастик ҳикоятларда қаҳрамонларнинг мўъжизавий ҳолатини баён этиш маҳорати	89
ХУЛОСА	101
Фойдаланилган адабиётлар.....	104

**More
Books!**

I want morebooks!

Buy your books fast and straightforward online - at one of world's fastest growing online book stores! Environmentally sound due to Print-on-Demand technologies.

Buy your books online at
www.morebooks.shop

Kaufen Sie Ihre Bücher schnell und unkompliziert online – auf einer der am schnellsten wachsenden Buchhandelsplattformen weltweit! Dank Print-On-Demand umwelt- und ressourcenschonend produziert.

Bücher schneller online kaufen
www.morebooks.shop

KS OmniScriptum Publishing
Brīvības gatve 197
LV-1039 Rīga, Latvia
Telefax +371 68620455

info@omniscryptum.com
www.omniscryptum.com

OMNIScriptum

ШАҲРИЗОДА СЎЗЛАГАН ҲАҚИҚАТ

Шарқ мумтоз адабиётининг нодир дурдонаси ҳисобланган "Минг бир кеча" асари Шарқ бадий тафаккурини ўзида мужассам этган муаззам обидадир. Мазкур монографик тадқиқот мана шу бетакрор обиданинг яратилиши ва ҳикоятларинингилмий, бадий-эстетик тадқиқига қаратилган. Унда асарнинг дунё бўйлаб, жумладан Ўзбекистонда тарқалиш тарихи, ҳикоятлар бадийи таҳлил ва тадқиқ этилади. Китоб адабий манбашунос ва матншунослар, таржимашунослар ва шарқшунослар ҳамда адабиётшунослар учун жаҳон адабиётидан намуна сифатида қўлланма бўла олади.

Астанова Гулнора Аминовна – 1993 йилда Тошкент давлат шарқшунослик университетининг филология факультети араб бўлимини тугатган. Мутахассислиги шарқшунос, арабшунос-филолог. 2004 йилда филология фанлари номзоди, 2021 йилда филология фанлари доктори илмий даражасига эга бўлган.

Globe
EDIT